מכון מופ"ת
מחקר ופיתוח תכניות
בהכשרת עובדי הוראה

משרד החינוך התרבות והספורט
גף להכשרת עובדי הוראה

הפיוט
"ונתנה תוקף"

יצירות תשתית בתרבות היהודית

הוראת מועדי ישראל
במוסדות להכשרת עובדי הוראה – תשנ"ז

הפיוט "ונתנה תוקף"

יצירות תשתית בתרבות היהודית

יצירות תשתית בתרבות היהודית היא תכנית המבקשת להציע דרך להוראת פרקי ספרות נבחרים ומרכזיים, שהפכו ליצירות תשתית בתרבות היהודית לדורותיה.

הטקסט המוצב במוקד ההתעניינות מדגים תהליכי בנייה של תרבות: הוא שואב מן הטקסטים שקדמו לו, ובו בזמן מהווה בסיס לאלה הבאים אחריו והמנהלים אתו דיאלוג גלוי וסמוי.

הפיוט "ונתנה תוקף" הוא היצירה הראשונה שנעסוק בה במסגרת זו. "ונתנה תוקף" מופיע במחזור התפילה ל"ימים הנוראים": ראש השנה ויום כיפור. בחרנו לפתוח בו, הן בגלל מיקומו בראש השנה היהודית והן בגלל מסריו: בצד ציור תמונת עולם דתית יהודית, הוא מציב עקרונות ברורים של אחריות אישית אנושית לחיים ולקיום האנושי בעולם. דבר זה מעמיד אותו כיצירה אל זמנית, הרלוונטית למשמעות הקיום האנושי היהודי גם כיום – הן על פי הגישה הדתית והן על פי הגישה החילונית.

מכון מופ"ת
מחקר ופיתוח תכניות
בהכשרת עובדי הוראה

משרד החינוך התרבות והספורט
גף להכשרת עובדי הוראה

הפיוט
"ונתנה תוקף"

ד"ר מרים דרור

יצירות תשתית בתרבות היהודית

הוראת מועדי ישראל
במוסדות להכשרת עובדי הוראה – תשנ"ז

כתיבה:
ד"ר מרים דרור (מרכזת ועורכת), מכללת אורנים ומכללת בית ברל
ד"ר עמנואל אלון, מכללת בית ברל
הרב יהורם מזור, מכללת בית ברל
גב' שרה שוב, מכללת לוינסקי

עריכה לשונית: נעמי פרידמן

עריכה גרפית: בלה טאובר

© כל הזכויות שמורות למכון מופ"ת.

© כל הזכויות על היצירות שמורות למחברים או לאקו"ם ולהוצאות הספרים.

הדפסה: דפוס **קדם** בע"מ, תל אביב, טל. 03-6820058 תשנ"ז

תוכן העניינים

עמוד

מבוא – ד״ר מרים דרור _____ 5

מקומו של הטקסט בתפילה וקישורו למועד – הרב יהורם מזור _____ 15

הטקסט וזמנו: הרקע ההיסטורי של התפילה - ד״ר מרים דרור _____ 17

הניתוח הספרותי של הטקסט - ד״ר מרים דרור _____ 20

הניתוח הלשוני של הטקסט - ד״ר עמנואל אלון _____ 39

מקורות הטקסט במקרא ובמדרש - הרב יהורם מזור _____ 54

הטקסט בהקשרים ספרותיים מודרניים - גב׳ שרה שוב _____ 68

מבוא

מטרת תכנית זו היא להציע לפני המורים לספרות וליהדות במכללות דרך להוראת פרקי ספרות נבחרים מן הפיוטים ומשירת ימי-הביניים ועד ימינו, הקשורים במועדים מרכזיים בתרבות היהודית. פרקי ספרות אלה נבחרו בשל היותם יצירות תשתית בתרבות היהודית לדורותיה; הם נושאים את המשמעות המרכזית ואת המסר העיקרי של מועדיה ומבטאים את תפיסת עולמה. הכרתם ועיון בהם הם פתח להכרת התכנים והמשמעויות של התרבות העברית ושל מועדיה, כפי שגובשו במסורת הדורות.

תוך כדי עיון בטקסטים אלה יכירו הסטודנטים את רצף הספרות העברית לדורותיה, את המקורות ואת ההתייחסות השונה של הדורות אליהם. המודעות לגוונים השונים בהתייחסות כל דור ודור אל היצירות הספרותיות הקודמות לו, הן ההתייחסות האידאית והן הצורנית, אשר באה לידי ביטוי בטקסטים שנדון בהם, עשויה לתרום להבנה טובה יותר של התפתחות אמונות ודעות ושל התפתחות גישות אמנותיות שונות.

מטרה נלווית המושגת באמצעות לימוד זה היא קישור והכללה של המקורות השונים, ועל ידי כך מתן משמעות רחבה יותר לפרטי ידע תרבותיים שאינם מתקשרים בלימוד הרגיל. באמצעות הטקסט הנלמד אנו עוסקים לא רק בספרות, אלא גם בהיסטוריה, במקרא, בתרבות היהודית וכדומה. אינטגרציה של כל אלה היא בעלת ערך בפני עצמו. תלמידי המכללות מכירים לרוב היכרות חלקית בלבד את התכנים הקשורים במועדי ישראל והיכרות מועטה את הטקסטים הספרותיים המרכזיים שגובשו במשך הדורות כמייצגי תכנים אלה. המפגש עם הספרות הזו יאפשר למורה לעתיד להגיע לראייה כוללת, שהיא שלב חשוב בחינוכו כאדם חושב ומגיב המעורה בתרבות עמו, ואף להבנה טובה יותר של המקורות ומשמעותם, כך שיוכל בעתיד להנחילה לתלמידיו וליצור את ההמשכיות בהקשר התרבותי-לאומי.

בתחילת עבודתנו ביקשנו ליצור מודול שישקף שנה שלמה על מועדיה העיקריים. תוך כדי עבודה התברר כי החומר הוא כה רב, עד כי ייבצר מאתנו להקיפו. העדפנו אפוא להתמקד בטקסט בודד, ובאמצעותו אנו מבקשים להדגים אופן של היווצרות תרבות: להראות כיצד טקסט מרכזי בתרבות היהודית, שאותו אנו מציבים במוקד התעניינותנו, שואב מן הטקסטים שקדמו לו, ובו בזמן מהווה בסיס לאלה הבאים אחריו והמנהלים אתו דיאלוג גלוי וסמוי.

היצירה שבחרנו לפתוח בה היא הפיוט "ונתנה תוקף" המופיע במחזור התפילה ל"ימים הנוראים": ראש השנה ויום כיפור. וזאת, הן בגלל מיקומה בראש השנה היהודית והן בגלל מסריה: בצד ציור תמונת עולם דתית יהודית, היא מציבה עקרונות ברורים של אחריות אישית אנושית לחיים ולקיום האנושי בעולם. דבר זה מעמיד אותה כיצירה על-זמנית, הרלוונטית למשמעות הקיום האנושי היהודי גם כיום - הן על פי הגישה הדתית והן על פי הגישה החילונית.

אנו מקווים שתכנית העבודה המוצעת לפניכם תהיה הראשונה בסדרה של תכניות שיעסקו בטקסטים מרכזיים נוספים, שלכולם משותפת אותה צורת ההתייחסות ואותה המטרה: להעמיד במוקד את היצירות שהפכו ל"יצירות תשתית" בתרבות העברית ולהכיר באמצעותן תהליכי בנייה של תרבות.

מבנה המודול

בכל אחד מפרקי המודול יוצג הנושא בהרחבה, ואחריו יבואו הצעות להפעלת הסטודנטים, הערות למורה וביבליוגרפיה.

ההצעות להפעלת הסטודנטים מאפשרות גמישות מרבית מצד המורה: ניתן להפעילן לקראת השיעור, בתוך השיעור או כבסיס לעבודה עצמית של הסטודנט.

אנו מבקשים להפנות את תשומת לב הקורא והלומד חוברת זו לכמה עקרונות שהנחו אותנו בכתיבה:

א) **אין מוקדם ומאוחר בחומרי העבודה.** סידור הפרקים הוא אמנם לפי רצף הגיוני, אך אין הוא מונע רצפים הגיוניים אחרים או טיפול בפרקים מסוימים והתעלמות מפרקים אחרים.
אין חובה ללמד את העבודה בשלמותה.

ב) **חזרות בתוך העבודה.** בגלל המבנה המיוחד המאפשר לראות בכל פרק יחידה לעצמה ולטפל בה בנפרד, אנו נאלצים להשלים עם חזרות מסוימות בתוך היחידה השלמה. חזרות אלה מיותרות למי שמלמד את היחידה בשלמותה, אך הן חיוניות למורה שיבחר לטפל בפרק אחד בלבד.
בפרק השישי ("מקורות הטקסט במקרא ובמדרש") בחרנו להביא במרוכז את חומרי התשתית של הפיוט מהמקרא ומחז"ל, לנוחיות העבודה הדידקטית.

ג) **העיבוד הדידקטי של הפרקים.** היקפו משתנה מפרק לפרק. לעיבודם הדידקטי של הפרק הרביעי ("הניתוח הספרותי של הטקסט") והפרק השביעי ("הטקסט בהקשרים ספרותיים מודרניים") הוקדשה תשומת לב מיוחדת, משום שהם עוסקים בטקסטים הספרותיים כשלמות.

אנו מציעים לייחד יום לימודים לעיון מעמיק בנושא שהטקסט מעלה, שבו יתרום כל אחד מן המורים המקצועיים את חלקו. כך יכול להיווצר עיון משותף שיודרך על ידי המורים לספרות, ללשון, ליהדות ולהיסטוריה. אפשר לשלב ביום זה גם הערות והארות של המורים לפילוסופיה, לפסיכולוגיה ולמוזיקה.

מומלץ לפתוח יום זה בהשמעת הפיוט בנוסח התפילה, ולצדו - הלחן של יאיר רוזנבלום.*

לדעתנו, עשויה העבודה הבין-תחומית להביא להשגת המטרות שהיצבנו ואף להישאר בתודעת הסטודנטים כדוגמה לחוויה של אינטגרציה ושילוב בין טקסט, מועד ותרבות.

הטקסט

קיימים נוסחים רבים של הפיוט "ונתנה תוקף", ועיקר ההבדלים ביניהם מתבטא **בסדר שונה מעט של המילים** (למשל, יש מי שיאמר "מי באש ומי במים", ויש מי שיאמר: "מי במים ומי באש"), או **בקריאה שונה של מילים נתונות** (למשל, יש מי שיקרא: "מי יִשָּׂקֵט ומי ייטרף", ויש מי שיקרא: "מי ישקיט ומי יטורף").

בחרנו להביא כאן שלוש אפשרויות קריאה:

1. הטקסט כפי שהוא מופיע **במחזור רבא ליום הכיפורים**, נוסח ספרד, הוצאת אשכול, ירושלים.
2. הטקסט בעיבוד ספרותי, לפי הצעת א. א. ריבלין.
3. הטקסט כפי שהוא מופיע בספרו של דניאל גולדשמידט: **מחזור לימים הנוראים**

   כרך א': ראש השנה הוצאת ח. קורן, ירושלים, תש"ל, עמ' 169-172.
   כרך ב': יום כיפור, הוצאת ח. קורן, ירושלים, תש"ל, עמ' 404-407.

בעבודה זו בחרנו להתייחס לטקסט שבספרו של דניאל גולדשמידט, משום שהוא הטקסט המדעי הבדוק ביותר, המבואר והמפורש. גולדשמידט מביא את כל הגרסאות הידועות של הפיוט, ומציג אותן לפנינו. נוסף על כך, יוכל הסטודנט להיעזר בהסברים, בפרשנויות ובמראי המקום שמובאים בספר זה.

---

* להשגת הביצוע המקורי, שהתקיים בבית השיטה, אפשר לטלפן לארכיון ב"מכון החגים הבינקיבוצי", בית השיטה: 06-536968, 06-536538.

בבחירה זו אין משום שלילה של טקסטים אחרים, אלא העדפה מנומקת של טקסט אחד.

לצורך העבודה חילקנו את הטקסט ל"בתים" - יחידות טקסט שנדונות ברציפות. החלוקה לבתים נעשתה לפי העניין ולפי תבניות הלשון, ואין לה קשר למונח "בית" בפיוט או בשירת ימי הביניים.

הטקסט ממחזור התפילה מובא כדי להפגיש את הסטודנט עם המקור, ואילו הצעתו של א. א. ריבלין מובאת בגלל עיבודה הספרותי, אשר מדגיש את ההופעה השירית של הפיוט.
כן הבאנו את "מעשה רב אמנון", כי על פי המסורת שמו קשור בחיבור הפיוט "ונתנה תוקף".

מוסף ליום כיפור

פותחין וּבְכֵן וּלְךָ נַעֲלֶה קָדְשָׁה כִּי אַתָּה הוּא אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ מוֹחֵל וְסוֹלֵחַ: הארון

וּנְתַנֶּה תֹּקֶף קְדֻשַּׁת הַיּוֹם, כִּי הוּא נוֹרָא וְאָיוֹם,
וּבוֹ תִּנָּשֵׂא מַלְכוּתֶךָ, וְיִכּוֹן בְּחֶסֶד כִּסְאֶךָ,
וְתֵשֵׁב עָלָיו בֶּאֱמֶת: אֱמֶת כִּי אַתָּה הוּא דַּיָּן וּמוֹכִיחַ
וְיוֹדֵעַ וָעֵד, וְכוֹתֵב וְחוֹתֵם (וְסוֹפֵר וּמוֹנֶה).
וְתִזְכּוֹר כָּל הַנִּשְׁכָּחוֹת, וְתִפְתַּח אֶת סֵפֶר
הַזִּכְרוֹנוֹת, וּמֵאֵלָיו יִקָּרֵא, וְחוֹתָם יַד כָּל אָדָם בּוֹ,
וּבְשׁוֹפָר גָּדוֹל יִתָּקַע, וְקוֹל דְּמָמָה דַּקָּה יִשָּׁמַע,
וּמַלְאָכִים יֵחָפֵזוּן, וְחִיל וּרְעָדָה יֹאחֵזוּן, וְיֹאמְרוּ
הִנֵּה יוֹם הַדִּין, לִפְקוֹד עַל צְבָא מָרוֹם בַּדִּין, כִּי לֹא
יִזְכּוּ בְעֵינֶיךָ בַּדִּין, וְכָל בָּאֵי עוֹלָם יַעַבְרוּן לְפָנֶיךָ
כִּבְנֵי מָרוֹן: כח כְּבַקֶּרֶת רוֹעֶה עֶדְרוֹ, מַעֲבִיר צֹאנוֹ
תַּחַת שִׁבְטוֹ, כֵּן תַּעֲבִיר וְתִסְפֹּר וְתִמְנֶה וְתִפְקֹד
נֶפֶשׁ כָּל חָי, וְתַחְתֹּךְ קִצְבָה לְכָל בְּרִיּוֹתֶיךָ,
וְתִכְתֹּב אֶת גְּזַר דִּינָם:

בְּרֹאשׁ הַשָּׁנָה יִכָּתֵבוּן, וּבְיוֹם צוֹם כִּפּוּר יֵחָתֵמוּן.
כַּמָּה יַעַבְרוּן, וְכַמָּה יִבָּרְאוּן. מִי יִחְיֶה, וּמִי
יָמוּת. מִי בְקִצּוֹ, וּמִי לֹא בְקִצּוֹ. מִי בַמַּיִם, וּמִי
בָאֵשׁ. מִי בַחֶרֶב, וּמִי בַחַיָּה. מִי בָרָעָב, וּמִי בַצָּמָא.
מִי בָרַעַשׁ, וּמִי בַמַּגֵּפָה. מִי בַחֲנִיקָה, וּמִי בַסְּקִילָה.
מִי יָנוּחַ, וּמִי יָנוּעַ. מִי יִשָּׁקֵט, וּמִי יִטָּרֵף. מִי
יִשָּׁלֵו, וּמִי יִתְיַסָּר. מִי יֵעָנִי, וּמִי יֵעָשֵׁר. מִי
יִשָּׁפֵל, וּמִי יָרוּם:

וּתְשׁוּבָה וּתְפִלָּה וּצְדָקָה

עם קול ממון

מַעֲבִירִין אֶת רוֹעַ הַגְּזֵרָה:

קהל כִּי כִשְׁמְךָ כֵּן תְּהִלָּתֶךָ, קָשֶׁה לִכְעוֹס וְנוֹחַ
לְרָצוֹת, כִּי לֹא תַחְפּוֹץ בְּמוֹת הַמֵּת, כִּי אִם
בְּשׁוּבוֹ מִדַּרְכּוֹ וְחָיָה, וְעַד יוֹם מוֹתוֹ תְּחַכֶּה לּוֹ, אִם
יָשׁוּב מִיָּד תְּקַבְּלוֹ: כט אֱמֶת כִּי אַתָּה הוּא יוֹצְרָם,
וְאַתָּה יוֹדֵעַ יִצְרָם, כִּי הֵם בָּשָׂר וָדָם: אָדָם יְסוֹדוֹ
מֵעָפָר, וְסוֹפוֹ לֶעָפָר, בְּנַפְשׁוֹ יָבִיא לַחְמוֹ, מָשׁוּל
כְּחֶרֶס הַנִּשְׁבָּר, כֶּחָצִיר יָבֵשׁ, וּכְצִיץ נוֹבֵל, כְּצֵל
עוֹבֵר וּכְעָנָן כָּלָה, וּכְרוּחַ נוֹשָׁבֶת, וּכְאָבָק
פּוֹרֵחַ, וְכַחֲלוֹם יָעוּף:

וְאַתָּה הוּא מֶלֶךְ אֵל חַי וְקַיָּם:

אֵין קִצְבָה לְשָׁנוֹתֶיךָ, וְאֵין קֵץ לְאָרֶךְ יָמֶיךָ,
וְאֵין לְשַׁעַר מַרְכְּבוֹת כְּבוֹדֶךָ, וְאֵין לְפָרֵשׁ עֲלוֹם
שְׁמֶךָ, שִׁמְךָ נָאֶה לָךְ וְאַתָּה נָאֶה לְשִׁמְךָ, וּשְׁמַנּוּ
קָרָאתָ בִּשְׁמֶךָ:

רש"י עֲשֵׂה לְמַעַן שְׁמֶךָ, וְקַדֵּשׁ אֶת שִׁמְךָ עַל
מְקַדִּישֵׁי שְׁמֶךָ, בַּעֲבוּר כְּבוֹד שִׁמְךָ הַנִּקְרָא
וְהַנִּקְדָּשׁ כְּסוֹד שִׂיחַ שָׂרְפֵי קֹדֶשׁ, הַמַּקְדִּישִׁים
שִׁמְךָ בַּקֹּדֶשׁ, דְּרֵי מַעְלָה עִם דְּרֵי מַטָּה, (קוֹרְאִים
וּמְשַׁלְּשִׁים בְּשָׁלוֹשׁ קְדֻשָּׁה בַּקֹּדֶשׁ):

ונתנה תוקף

ובכן – ולך תעלה קדושה; כי אתה אלוהינו – מלך:

ונתנה תוקף קדושת־היום, כי הוא נורא ואיום,
ובו תִּנָּשֵׂא מלכותֶךָ, וְיִכּוֹן בחסד כִּסְאֶךָ,
ותשב עליו באמת.

אמת, כי אתה הוא דַּיָּן ומוכיח ויודע וָעֵד,
וכותב וחותם וסופר ומונה;
ותזכור כל הנשכחות, ותפתח את ספר הזכרונות –
ומאליו יִקָּרֵא, וחותָם יד כל אדם בו.

ובשופר גדול יִתָּקַע, וקול דממה דקה יִשָּׁמַע;
ומלאכים יֵחָפֵזוּן, וחיל ורעדה יאחזון;
ויאמרו: הנה יום הדין – לִפקוד על צְבא מרום בַּדין;
כי לא יזכו בעיניך – בדין.

וכל בָּאֵי עולם יעברון לפניך כבני מרון;

כבַקרת רועה עדרו, מעביר צאנו תחת שבטו,
כן תעביר ותספור ותִמְנֶה ותפקוד נפש כל חי;
ותחתוך קֵצבה לכל בריוֹתיך, ותכתוב את גזר דינם.

* * *

בראש השנה יִכָּתֵבון וביום צום כיפור יֵחתמון:
כמה יעברון וכמה יבראון;
מי יחיה ומי ימות, מי בקִצו ומי לא בקִצו;
מי במים ומי באש, מי בחרב ומי בחיה;
מי ברעב ומי בצמא, מי ברעש ומי במגפה;
מי בחניקה ומי בסקילה;
מי ינוח ומי ינוע, מי יִשָּׁקֵט ומי יִטָּרף;
מי יִשָּׁלֵו ומי יתָיסר;
מי יֵעָנִי ומי יֵעָשֵׁר, מי יִשָּׁפֵל ומי יָרוּם!

ותשובה ותפילה וצדקה – מעבירין את רוע הגזרה!

* * *

כי כשמך – כן תהילתך: קשה לכעוס ונוח לרצות;
כי לא תחפוץ במות המת, כי אם בשובו מדרכו וחיה;
ועד יום מותו תחכה לו, אם ישוב – מיד תקבלו.
אמת, כי אתה הוא יוצרם, ואתה יודע יצרם –
כי הם בשר ודם.
אדם – יסודו מעפר וסופו לעפר;
בנפשו יביא לחמו –
מָשׁוּל כחֶרס הַנשבּר

כחציר יבש וכציץ נובל, כצל עובר וכעָנן כָּלֶה;
וכרוח נושבת וכאבק פורח, וכחלום יעוף.

ואתה הוא מלך אֵל חי וקַיָם:

אין קצבה לשנותיך, ואין קץ לאורך ימיך,
ואין לשער מרכבות־כבודך, ואין לפרש עילוֹם־שְׁמֶך,
שִׁמך נאה לך, ואתה נאה לשמֶך –
ושמֵנו קראת בִּשמֶך.

עשה למען שמֶך, וקדש את שִׁמך על מקדישי שְׁמֶך –
בעבור כבוד שִׁמך הנערץ והנקדש;
כסוד שִׂיח שַׂרפי קודש, המקדישים שִׁמך בקודש –
דרי מעלה עִם דרי מטה.

ככתוב על יד נביאך; וקרא זה אל זה ואמר:
קדוש קדוש קדוש ה' צבאות;
מלוא כל הארץ כבודו!

מתוך: מחזור לימים הנוראים, כרך א׳: ראש השנה, גולדשמידט דניאל, תש״ל, הוצאת ח׳ קורן, ירושלים עמ׳ 169-172.
(החלוקה לבתים היא של צוות הכותבים).

סלוק

וּבְכֵן לְךָ תַעֲלֶה קְדֻשָּׁה. כִּי אַתָּה אֱלֹהַיּ מָלָךְ׃

נלי קימן ומכח.— 1 451.

בית 1
וּנְתַנֶּה תֹּקֶף קְדֻשַּׁת הַיּוֹם / כִּי הוּא נוֹרָא וְאָיֹם
וּבוֹ תִּנַּשֵּׂא מַלְכוּתֶךָ / וְיִכּוֹן בְּחֶסֶד כִּסְאֶךָ
וְתֵשֵׁב עָלָיו בֶּאֱמֶת / אֱמֶת כִּי אַתָּה הוּא דַּיָּן

בית 2
וּמוֹכִיחַ וְיוֹדֵעַ וָעֵד / וְכוֹתֵב וְחוֹתֵם [וְסוֹפֵר וּמוֹנֶה]
וְתִזְכֹּר כָּל הַנִּשְׁכָּחוֹת / וְתִפְתַּח סֵפֶר הַזִּכְרוֹנוֹת
וּמֵאֵלָיו יִקָּרֵא / וְחוֹתַם יַד כָּל אָדָם בּוֹ

בית 3
וּבְשׁוֹפָר גָּדוֹל יִתָּקַע / וְקוֹל דְּמָמָה [דַּקָּה] יִשָּׁמַע
וּמַלְאָכִים יֵחָפֵזוּן / וְחִיל וּרְעָדָה יֹאחֵזוּן
וְיֹאמְרוּ הִנֵּה יוֹם־הַדִּין / לִפְקוֹד עַל־צְבָא־מָרוֹם בַּדִּין

בית 4
10 כִּי־לֹא־יִזְכּוּ בְעֵינֶיךָ בַּדִּין / וְכָל־בָּאֵי־עוֹלָם יַעַבְרוּן לְפָנֶיךָ כִּבְנֵי־מָרוֹן׃
כְּבַקֶּרֶת רוֹעֶה עֶדְרוֹ / מַעֲבִיר צֹאנוֹ תַּחַת־שִׁבְטוֹ
כֵּן־תַּעֲבִיר וְתִסְפֹּר וְתִמְנֶה / וְתִפְקֹד נֶפֶשׁ כָּל־חָי
וְתַחְתֹּךְ קִצְבָּה לְכָל־בְּרִיָּה / וְתִכְתֹּב אֶת־גְּזַר דִּינָם׃

בית 5
בְּרֹאשׁ הַשָּׁנָה יִכָּתֵבוּן / וּבְיוֹם [צוֹם] כִּפּוּר יֵחָתֵמוּן

בית 6
15 כַּמָּה יַעַבְרוּן וְכַמָּה יִבָּרֵאוּן / מִי יִחְיֶה וּמִי יָמוּת

בית 7
מִי בְקִצּוֹ וּמִי לֹא־בְקִצּוֹ / מִי בַמַּיִם וּמִי בָאֵשׁ
מִי בַחֶרֶב וּמִי בַחַיָּה (נ״א בָּרָעָב) [יש מוסיפין מִי בָרָעָב וּמִי בַצָּמָא]
מִי בָרַעַשׁ וּמִי בַמַּגֵּפָה [יש מוסיפין מִי בַחֲנִיקָה וּמִי בַסְּקִילָה]

בית 8
מִי יָנוּחַ וּמִי יָנוּעַ / מִי יַשְׁקִיט וּמִי יְטַרֵּף
20 מִי יִשָּׁלֵו וּמִי יִתְיַסָּר / מִי יָרוּם וּמִי יִשָּׁפֵל / מִי יַעֲשִׁיר וּמִי יַעֲנִי׃

בית 9
וּתְשׁוּבָה וּתְפִלָּה וּצְדָקָה / מַעֲבִירִין אֶת־רֹעַ הַגְּזֵרָה׃

בית 10
כִּי כְשִׁמְךָ כֵּן תְּהִלָּתֶךָ / קָשֶׁה לְכָעוֹס וְנוֹחַ לְרָצוֹת
כִּי לֹא תַחְפֹּץ בְּמוֹת הַמֵּת / כִּי אִם בְּשׁוּבוֹ מִדַּרְכּוֹ וְחָיָה
וְעַד יוֹם מוֹתוֹ תְּחַכֶּה־לּוֹ / אִם יָשׁוּב מִיַּד תְּקַבְּלוֹ

בית 11
כה [אֱמֶת] כִּי אַתָּה הוּא יוֹצְרָם / וְיוֹדֵעַ יִצְרָם
כִּי הֵם בָּשָׂר וָדָם:
אָדָם יְסוֹדוֹ מֵעָפָר / וְסוֹפוֹ לֶעָפָר
בְּנַפְשׁוֹ יָבִיא לַחְמוֹ / מָשׁוּל כַּחֶרֶס הַנִּשְׁבָּר
כְּחָצִיר יָבֵשׁ וּכְצִיץ נוֹבֵל / כְּצֵל עוֹבֵר וּכְעָנָן כָּלֶה
כו וּכְרוּחַ נוֹשָׁבֶת וּכְאָבָק פּוֹרֵחַ / וְכַחֲלוֹם יָעוּף:

בית 12
וְאַתָּה הוּא מֶלֶךְ / אֵל חַי וְקַיָּם:
אֵין קִצְבָה לְשְׁנוֹתֶיךָ / וְאֵין קֵץ לְאָרְךָ יָמֶיךָ
וְאֵין שִׁעוּר לְמַרְכְּבוֹת (נ״א לְשַׁעַר מַרְכְּבוֹת) כְּבוֹדֶךָ
וְאֵין פֵּרוּשׁ לְעֵילוּם (נ״א לְפָרֵשׁ עֵילוּם) שְׁמֶךָ.

בית 13
שִׁמְךָ נָאֶה לָךְ / וְאַתָּה נָאֶה לְשִׁמֶךָ
כז וּשְׁמַנּוּ קָרָאתָ בְשִׁמֶךָ / עֲשֵׂה לְמַעַן שְׁמֶךָ
וְקַדֵּשׁ אֶת שִׁמְךָ / עַל מְקַדִּישֵׁי שְׁמֶךָ
[בַּעֲבוּר כְּבוֹד שִׁמְךָ / הַנַּעֲרָץ וְהַנִּקְדָּשׁ]
כְּסוֹד שִׂיחַ שָׂרְפֵי קֹדֶשׁ / הַמַּקְדִּישִׁים שִׁמְךָ בַּקֹּדֶשׁ
דְּרֵי מַעְלָה עִם דָּרֵי מַטָּה / [קוֹרְאִים וּמְשַׁלְּשִׁים בִּשְׁלוֹשׁ קְדֻשָּׁה בַּקֹּדֶשׁ:]

בַּכָּתוּב (עַל יַד נְבִיאֶךָ). וְקָרָא זֶה אֶל־זֶה וְאָמַר

קָדוֹשׁ קָדוֹשׁ קָדוֹשׁ יְיָ צְבָאוֹת מְלֹא כָל־הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ:

מעשה רב אמנון
שייסד הפיוט ונתנה תוקף שאנו אומרים במוסף

מעשה בר׳ אמנון ממגנצא שהיה גדול הדור ועשיר ומיוחס ויפה תואר ויפה מראה. והחלו השרים וההגמון לבקש ממנו שיהפך לדתם, וימאן לשמוע להם. ויהי כדברם אליו יום יום ולא שמע להם ויפצר בו ההגמון. ויהי כהיום בהחזיקם עליו ויאמר חפץ אני להועץ ולחשוב על הדבר עד שלשה ימים, וכדי לדחותם מעליו אמר כן. ויהי אך יצוא יצא מאת פני ההגמון שם הדבר ללבו על אשר ככה יצא מפיו לשון ספק, שהיה צריך שום עצה ומחשבה לכפור באלהים חיים. ויבוא אל ביתו ולא אבה לאכול ולשתות ונחלה. ויבואו כל קרוביו ואוהביו לנחמו וימאן להתנחם כי אמר ארד אל ניבי אבל שאולה. ויבך ויתעצב אל לבו. ויהי ביום השלישי בהיותו כואב ודואג וישלח ההגמון אחריו. ויאמר לא אלך. ויוסף עוד הצר שלוח שרים רבים ונכבדים מאלה. וימאן ללכת אליו ויאמר ההגמון מהרו את אמנון להביאו בעל כרחו. וימהרו ויביאו אותו. ויאמר לו מה זאת אמנון, למה לא באת אלי למועד אשר יעדת לי להועץ ולהשיב לי דבר ולעשות את בקשתי. ויען ויאמר אמנון אני את משפטי אחרוץ כי הלשון אשר דבר ותכזב לך דינה לחתכה, כי חפץ היה ר׳ אמנון לקדש את ה׳ על אשר דבר ככה. ויען ההגמון ויאמר לא כי הלשון לא אחתוך כי היטב דברה, אלא הרגלים אשר לא באו למועד אשר דברת אלי אקצץ ואת יתר הגוף אייסר. ויצו הצורר ויקצצו את פרקי אצבעות ידיו ורגליו, ועל כל פרק ופרק היו שואלין לו התחפוץ עוד אמנון להפך לאמונתנו. ויאמר לא. ויהי ככלותם לקצץ צוה הרשע להשכיב את ר׳ אמנון במגן אחד וכל פרקי אבצעותיו בצידו. וישלחהו לביתו. הכי נקרא שמו ר׳ אמנון, כי האמין באל חי וסבל על אמונתו יסורין קשין מאהבה, רק על הדבר שיצא מפיו.

אחר הדברים האלו קרב מועד והגיע ראש השנה, בקש מקרוביו לשאת אותו לבית הכנסת עם כל פרקי אצבעותיו המלוחים ולהשכיבו אצל שליח צבור. ויעשו כן. ויהי כאשר הגיע שליח צבור לומר הקדושה וחיות אשר הנה אמר לו ר׳ אמנון המתן מעט ואקדש את השם הגדול. ויען בקול רם ובכן לך תעלה קדושה, כלומר שקדשתי את שמך על מלכותך ויחודך. ואחר כך אמר ונתנה תוקף קדושת היום. ואמר אמת כי אתה דיין ומוכיח, כדי להצדיק עליו את הדין, שיעלו לפניו אותן פרקי ידיו ורגליו וכן כל הענין, והזכיר וחותם יד כל אדם בו ותפקוד נפש כל חי, שכך נגזר עליו בראש השנה. וכשגמר כל הסילוק נסתלק ונעלם מן העולם לעין כל ואיננו כי לקח אותו אלוהים. ועליו נאמר (תהלים ל״א) מה רב טובך אשר צפנת ליראיך וגו׳.

אחר הדברים והאמת אשר העלה ר׳ אמנון ונתבקש בישיבה של מעלה ביום השלישי לטהרתו נראה במראות הלילה לרבנא קלונימוס בן רבנא משולם בן רבנא קלונימוס בן רבנא משה בן רבנא קלונימוס ולימד לו את הפיוט ההוא ונתנה תוקף קדושת היום. ויצו עליו לשלוח אותו בכל תפוצות הגולה להיות לו עד וזכרון. ויעש הגאון כן.

אור זרוע סוף הלכות ראש השנה

מקומו של הטקסט בתפילה וקישורו למועד

הפיוט "ונתנה תוקף" שייך למערכת גדולה של פיוטים המשולבים בתפילה בשבתות ובמועדים.

לאורך כל השנה מתפלל האדם מישראל באותו נוסח תפילה שטבעו חז"ל בדורות ראשונים לאחר חורבן הבית. נוסח זה כולל בין השאר את קריאת שמע וברכותיה ואת תפילת העמידה הידועה גם בכינויה "תפילת שמונה עשרה".
הפיוט הוא יצירה שירית, אשר נוספת אל התפילה הנוסחאית הרגילה, מקשטת אותה, ובכך מייחדת את תפילת החגים והמועדים מתפילת ימי החול.

כדי להבדיל בין התפילה הרגילה, היום-יומית, לתפילות השבת, הרגלים והימים הנוראים, נכתבו במשך מאות השנים פיוטים רבים. תפקידם, כאמור, להוסיף נופך של קישוט וממד של חגיגיות לתפילה, לקרב את המתפללים לאווירה המיוחדת של המועד, על ערכיו ומסריו.
במשך הזמן, כאשר החלו הפיוטים לתפוס מעמד של קבע בתפילות, התחיל תהליך של התמסדות: חלקים מסוימים של התפילה החלו לקבל מבנים פיוטיים קבועים. כך מוצאים אנו, למשל, פיוטים המכונים "יוצר", אשר מתלווים לברכת "יוצר אור", שהיא הברכה הראשונה לפני קריאת שמע; או פיוטי "רשות", הפותחים את קריאת התורה באירועים חגיגיים (כגון: "רשות לחתן תורה"). דוגמה נוספת היא קבוצת הפיוטים המכונה "קרובה", אשר פותחת את תפילת העמידה בחגים ובמועדים. (כינוי זה שאוב מן המנהג, שעם תחילת החזרה על תפילת העמידה מתקרב שליח הציבור אל העמוד כדי להנחות את התפילה.)

אחת התפילות הנאמרות בשבתות ובמועדי התורה היא תפילת המוסף, אשר באה להחליף את קרבן המוסף שהיו מקריבים בזמן שבית המקדש היה קיים. בתפילת המוסף של ראש השנה ויום הכיפורים משתלב הפיוט "ונתנה תוקף". פיוט זה הוא חלק מפיוטי ברכת קדושת ה', הברכה השלישית בכל תפילות העמידה.
ברגלים ובימים הנוראים עשירה ברכה זו בפיוטים הנקראים בשם הכולל "משולש" (על שם האמירה "קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלוא כל הארץ כבודו"). המשולש הוא מבנה פיוטי מורכב, הכולל חלקים מספר, שהאחרון בהם הוא ה"סילוק". כותרתו של ה"סילוק" היא תמיד: "ובכן לך תעלה קדושה כי אתה...", ותוכנו של ה"סילוק" מהווה יחידת קשר בין הפיוט והברכה עצמה.

תפילת העמידה של תפילת מוסף כוללת בתוכה בדרך כלל שבע ברכות. שלוש הברכות הראשונות של תפילת העמידה הנאמרת יום-יום מכונות "אבות", "גבורות" ו"קדושת ה'". שלוש הברכות האחרונות של התפילה נקראות "עבודה", "הודאה" ו"ברכת השלום". בין שלוש הברכות הראשונות לשלוש האחרונות מופיעה ברכה נוספת הנקראת "קדושת היום". ברכה זו מאזכרת בנוסחה את העבודה בבית המקדש ואת הקרבנות המיוחדים שהיו הכוהנים מקריבים בשבתות ובחגים.
בתפילת המוסף של ראש השנה מיתוספות לתפילת העמידה עוד שלוש יחידות: "מלכויות", "זיכרונות" ו"שופרות". ברכת ה"מלכויות" מצורפת אל "קדושת היום", ואילו ה"זיכרונות" וה"שופרות" ניצבות כיחידות עצמאיות. בכך כוללת תפילת העמידה למוסף של ראש השנה תשע ברכות.
כאמור, הפיוט "ונתנה תוקף" משולב כחלק מהפיוטים המצורפים בשל החג לברכה השלישית "קדושת ה'".

על פי המסורת, מחברו של הפיוט "ונתנה תוקף" הוא ר' אמנון ממגנצה, שחי באשכנז בימי הביניים, והאגדה אודותיו חוברה בין המאות ה-11 וה-12. אך העיון בפיוט מלמד, שאין הוא מזכיר בצורתו את יצירותיהם של פייטני אשכנז בימי הביניים ואף לא את פיוטיו המורכבים של ר' אלעזר הקליר, אשר לו מיוחסים הפיוטים הנוספים ב"קרובה" זו. ("ונתנה תוקף" מופיע כ"סילוק" ל"קרובה" של הקליר המתחילה במילים: "אופד מאז...".) על פי צורתו ולשונו של הפיוט הגיעו החוקרים למסקנה, שמדובר בפיוט קדום שנכתב כנראה עוד בראשית "תקופת הפיוט", ומוצאו הוא בארץ ישראל.

הקשר בין הפיוט והמעשה ה"היסטורי" כביכול של ר' אמנון הוא קשר שבנושא בלבד. הפיוט מתאר את גזר דינם של בני האדם, אשר נכתב ונחתם בתוקף מעשיהם - וכך גם סיפור ר' אמנון ונסיבות מותו. הסיפור מדגיש רעיון חשוב בהוויית "הימים הנוראים": האדם נידון על מעשיו ועל מחדליו; על דברים שאמר ועל דברים שלא צריך היה לומר; על מחשבות שחשב והתלבטויות שהתלבט, שהן מחוץ למערכת המוסכמות המקובלת.

הטקסט וזמנו:
הרקע ההיסטורי של התפילה

הרקע ההיסטורי של תפילת "ונתנה תוקף" איננו ברור דיו, והוא שנוי במחלוקת. המסורת מייחסת את חיבורו של הפיוט לר' אמנון ממגנצה, והיא נמסרת לנו על ידי ר' אפרים ב"ר יעקב מבונא (בון), אשר חי במאה הי"ב (בעת מסע הצלב השני). הסיפור נמצא בספר "אור זרוע" (ח"ב סימן רע"ו), שחיבר ר' יצחק ב"ר משה מווינה (המאה הי"ג). זמנו וקיומו של ר' אמנון הם בגדר השערה בלבד, וחוקרים שונים מנסים לקבוע את הקשר שבין הפיוט והאגדה לפי האופן שבו הם מבינים את פרשנות ההיסטוריה של המאות הי"ב והי"ג. אך רובם ככולם מסכימים כי לא ייתכן שהפיוט חובר בימי הביניים, וזאת מכמה סיבות:

א. הפיוט הזה כתוב בצורת התפילות הקדומות, ועל אף שהוא מופיע כ"סילוק" לקרובה "אופד מאז" של אלעזר הקליר, ברור מסגנון כתיבתו שהוא קדום אף לקליר (שהיה פייטן ארץ ישראלי קדום, כנראה במאה השישית או השביעית לספירה).

ב. הפיוט אינו כתוב בסגנון המקובל בפיוטים במאה הי"ב, ועל כן אין לייחסו לתקופה זו (אלא אם כן כתבו מישהו בתקופה המאוחרת בסגנון התפילות המוקדמות וצירף אותו לקרובה "אופַּד מֵאָז" במקומו של ה"סילוק" הקלירי המקורי).

זו גם דעתו של דודזון (1970, עמ' 199-200), המתייחס לשאלות אלה ומסיק, כי ר' אמנון הוסיף "סילוק" משלו ל"סילוק" של הקליר, וזה תפס את מקומו של ה"סילוק" הקדום. הוא גם מדגיש, כי המילים "ובכן לך תעלה קדושה" הן מילות פתיחה לפני **כל** "סילוק", ועל כן אין בהן רמז לקידוש השם.

גם שלמה אידלברג (תשל"ד, עמ' 645-646), מציג דעה דומה: "התפילה 'ונתנה תוקף' קדומה היא ויסודה עוד בימי ראשית הפיוט. לשון התפילה מעידה שמוצאה מארץ-ישראל. הסבר ההקשר בין המאורע שאירע לר' אמנון והתפילה הוא **תוכנה הפיוטי,** המתאר את גזר דינו של האדם הנחתם על-ידי פעולותיו בדומה למעשה ר' אמנון שבמוצא פיו גרם רעה לעצמו."

אידלברג בוחן גם את הרקע ההיסטורי לסיפור ומניח את ההנחות הבאות:

א. הסיפור על ר' אמנון אינו יכול להיות מאוחר למחצית השנייה של המאה הי"ב, שכן הוא נכתב על ידי ר' אפרים מבונא, שרשם את הדברים בתקופה זו.

ב. השם **אמנון** אינו מופיע ברשימות השמות של יהודי אשכנז מהמאות י-י"ב אשר נמצאות בהישג ידינו. הוא גם אינו שכיח בין יהודי צרפת ואיטליה (אשר משם הגיעו יהודי אשכנז), והוא נזכר רק פעם אחת בדרום איטליה, במאה העשירית.

ג. פקודת ההגמון, לקצץ את פרקי אצבעות ידיו ורגליו של ר' אמנון, אינה תואמת את חוקי ארץ אשכנז של הזמן ההוא, ובוודאי לא על "אי-קיום הבטחה". אך מעשים אכזריים כאלה בוצעו על ידי הצלבנים בעת מסעי הצלב.

ד. על ר' קלונימוס ב"ר משולם ידוע שהיה פרנס קהילת מגנצה בתקופת מסע הצלב הראשון, היה מקורב למלכות, וכאשר פרצו פרעות הצלבנים באזור הריינוס, ביקש את חסותו של הקיסר היינריך הרביעי (ששהה אז באיטליה). הקיסר אכן שלח פקודת חסות ליהודים, אך ההוראות לא מולאו, ובסופו של דבר נמנע מן ההגמון של מגנצה להגן על היהודים.
על פי הזיכרונות המיוחסים לר' שלמה ב"ר שמשון, שלח ההגמון אל ר' קלונימוס ואמר לו: "איני יכול להציל אתכם ואלהים סר מעליכם ואין רצונו להשאיר מכם שריד ופליט ואין בידי כוח עוד לעזור ולהציל, ועתה דע לך מה תעשה, אתה וסיעתך עמך, או תאמינו ביראתנו או תשאו עוון אבותיהם. ענהו ר' קלונימוס, אמת הוא כי אין רצונו של אלוהים להצילנו, לפיכך אמת דבריך ונכונים הם. ועתה **תנה לנו זמן עד מחר להשיב דבריך.** ואז שב ר' קלונימוס לחבריו והגיד להם את דברי ההגמון.. אז קמו כולם ביחד ובירכו על עקידתם והצדיקו עליהם את הדין. ונהרג ר' קלונימוס על ייחוד שמו של מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא, והיה תמים ושלם עם ה' אלוהי ישראל" (הברמן, תש"ו).

על רקע הנחות אלה מניח אידלברג כי מחבר האגדה על ר' אמנון ידע על המקרה של ר' קלונימוס. הוא אמנם לא בחר בו כדמות הראשית של המעשה, אלא בדמות אלגורית (אמנון=אמונה), אך ייחס לו את הפצת הסיפור "למטרה היסטורית וחינוכית, להזכיר את הטרגדיה שעברה על יהודי אשכנז בעת מסע הצלב הראשון וכן להזהיר את בני דורו והדורות הבאים לא להתקרב לחברה הנוצרית, להתרחק משיחות וחילופי דברים עם נכבדיהם בענייני דת ואמונה, כי ההתקרבות תביא לידי פיתוי וחטא, ולא לסמוך על חשוביהם בעת צרה. ואם יבואו לידי ניסיון, עליהם לעמוד על אמונתם ולקדש שם שמים בכל נפשם ומאודם. לצורך השעה חיבר המחבר האלמוני סיפור שחלקו אמת וחלקו בחר דברים מן האגדה, כרכם וקשרם יחד במעשה נורא בר' אמנון ממגנצה. וכדי להנציח את הגיון לבו הפיץ את השמועה שר' אמנון, דמות סיפורו המרכזית, חיבר את התפילה 'ונתנה תוקף', תפילה ידועה בפי כל

יהודי אשכנז, אשר מסעירה את נפש המתפללים. ובעת התעלות הנפש יעלה גם זכרו של ר' אמנון כסמל הגזרות והפורענויות שעברו על יהודי אשכנז בעת מסעי הצלב.--- ואם חס וחלילה יגיעו לידי ניסיון, הם יעמדו איתן ולא ימירו את אמונתם כדוגמת המעשה בר' אמנון, שהוא בעצם סיפורו של ר' קלונימוס, שהצדיק משפט ה' והיה תמים עם אלוהיו עד צאת נשמתו."

קישור הסיפור על ר' אמנון לפיוט העתיק "ונתנה תוקף" מעיד על כוחו של טקסט ספרותי ועל האופן שבו מנצלת התרבות את ערכיה הקודמים לשם העברת מסרים אקטואליים. ניתן לומר אפוא, שאחת הרמיזות הספרותיות הראשונות ל"ונתנה תוקף" מופיעה כבר בימי הביניים.

ביבליוגרפיה

אידלברג, ש. (תשל"ד). הרקע ההיסטורי של מעשה ר' אמנון ותפילת "ונתנה תוקף", **הדואר**, גליון ל"ט, עמ' 645-646.

דודזון, י. (1970). **אוצר השירה והפיוט**, כרך ב' עמ' 199-200.

הברמן, א.מ., (תש"ו). **ספר גזרות אשכנז וצרפת**, ירושלים, עמ' כו, ל, מ-מב.

וואהרמן, נ. (1980). מאימתי נקראים ר"ה ויו"כ ימים נוראים? **חגי ישראל ומועדיו (מנהגיהם וסמליהם)**, תל אביב, אחיאסף, עמ' 16-18.

ששר, מ. (1992). "הפיוט שהיה לאגדה", "ונתנה תוקף" ו"אלה אזכרה", **סמבטיון - על חגים וזמנים**, תל אביב, ידיעות אחרונות/ספרי חמד, עמ' 37-48.

הניתוח הספרותי של הפיוט

הפיוט "ונתנה תוקף" נאמר בתפילת מוסף של ראש השנה ויום כיפור, ומופיע במנהגי אשכנז, פולין ורומא כסילוק לקרובה "אופד מאז" לאלעזר הקליר. זהו פיוט עתיק, המתאר את סדר ראש השנה בשמים, בתמונת יום הדין: ה' יושב על כס המשפט, ספר הזיכרונות פתוח לפיו, ובו חותם ידו של כל אדם; וכל הברואים עוברים לפניו, והוא כותב את גזר דינה של כל נפש ונפש בראש השנה, וחותם את גזר הדין ביום כיפור.
הקונטקסט של תפילות הימים הנוראים, שבתוכו מובא הפיוט הזה, משפיע על הדרך שבה מבינים אותו: אומריו נותנים את הדעת יותר על "תוקף קדושת היום" מאשר על פעילותו של האדם בו. אך ניתוח ספרותי של הפיוט מלמד, כי אף על פי שהאל נתפס בו כשופט העליון - הנה לא בו מותנה גורל האדם, אלא באדם עצמו: האל **קורא** את **חותם יד האדם** ושופטו על פי חותמו. על כך מעידה גם האפשרות הפתוחה תמיד לפני האדם לחזור בו ממעשיו, לשנות את חותמו, ועל ידי כך לשנות את גזר דינו.

הפיוט היה ידוע מהמאה ה-י"א, אך לפי סגנונו מקורו בארץ-ישראל; הוא קדום אף לאלעזר הקליר, והוא ידוע לנו גם מכתב יד של הגניזה הקהירית. במאה ה-י"א צירפו לפיוט זה את האגדה המייחסת את חיבורו לר' אמנון ממגנצה, ואת הפצתו - לר' קלונימוס בר משולם ממגנצה. הקשר בין הפיוט לבין המסופר על ר' אמנון הוא הרעיון, שגזר דינו של האדם נחתם על ידי פעולותיו ומעשיו: "וחותם יד כל אדם בו".

הפיוט מקיף 39 שורות, והשורה ה-40 מסתיימת בשיבוץ מהמקרא (ישעיהו ו' 3). בפיוט שני חלקים:

1. החלק הראשון - שורות 1-21 - מסתיים במילים: "ותשובה ותפילה וצדקה/ מעבירין את רוע הגזרה".
2. החלק השני - שורות 22-40 - מתחיל ב"כי כשמך כן תהלתך", ומסתיים במילים "מלוא כל הארץ כבודו".

להלן ננתח את הפיוט, תוך חלוקתו לבתים. הטעם לכך הוא, שהחלוקה לבתים מדגישה את המבנה של ההתפתחות השיטתית שעליו בנוי הפיוט. כיוון שהפיוט מופיע במחזורי התפילה כשהוא כתוב ברצף אחד, חוצה לעתים חלוקת הבתים את השורה. החלוקה לבתים נעשתה לפי הנושא העיקרי שלהם; עם זאת, היא איננה מוחלטת,

ושינויים בתוכה הם בגדר אפשרות סבירה. למשל, השורה: "מי בקצו ומי לא בקצו" (16), אפשר לשייכה לבית 6, ואז היא מקבלת משמעות "כללית"; או לבית 7, ואז היא מקבלת משמעות "פרטית" של נושא המוות. יש להניח שמקומה של שורה זו בפיוט איננו מקרי, כיוון שהיא מתפקדת בשני המישורים (ה"כללי" וה"פרטי") גם יחד.
שינויים נוספים כאלה ייתכנו גם בין בתים 1 ו-2, 3 ו-4, ואף 5 ו-6.

העיון ב"ונתנה תוקף" מגלה כי הפיוט בנוי באופן שיטתי:
בחלקו הראשון הוא יוצא מתוך "תמונת מצב" (ה' היושב למשפט וחורץ את גזר דינם של הברואים) וממשיך בדרך של התפתחות הגיונית אל המשמעויות הנובעות מ"תמונת מצב" זו (**מי** יחיה **ומי** ימות; **איך** ימות מי שנחתם למוות, **ואיך** יחיה מי שנחתם לחיים). בסיכומה של "תמונת המצב" מובאות האופציות הפתוחות לפני האדם לשנות את גזר הדין ("ותשובה ותפילה וצדקה/מעבירין את רוע הגזרה").
בחלקו השני הוא מציג את אפיון הדמויות המשתתפות - האלוהים והאדם; את הקשר (ואת הניגוד) שבין האלוהים והאדם, המבוטא באמצעות שם האל ומשמעותו. בכך הוא מעניק חיזוק נוסף לסנגוריה על האדם בפני בית הדין האלוהי.
שני החלקים מקושרים באמצעות תיאור ה' כמלך: בבית 1 מודגשת **המלכות**, ובבית 12 מודגש **המלך**. "תוקף קדושת היום" הוא הינשאות מלכותו של "מלך אל חי וקיים".

חלק ראשון (בתים 1-9)

ההיגיון השיטתי המונח ביסוד הפיוט מבהיר את משמעות התקשרותם של הבתים בו: אפשר לראות בבירור איך דבר צומח מתוך דבר שקדם לו. לדוגמה: קדושת היום היא בשל הישיבה על כס המשפט. אופי המשפט מוסבר דרך תיאור חרדת המלאכים ומעבר כל באי עולם לפני השופט. גזר הדין נכתב בראש השנה ונחתם ביום כיפור. גזר הדין הוא כללי ("כמה יעברון וכמה יבראון") ופרטי ("מי יחיה ומי ימות"). גזר דין של מוות מעלה אפשרויות שונות: "מי בקצו ומי לא בקצו" (הטבעי), מי באסונות טבע, מי באסונות מידי אדם, ומי במיתת בית דין. גזר דין של חיים מעלה אף הוא אפשרויות שונות בקשר לאופן ולאופי החיים שיזכה להם האדם. והסיכום מובא כהיקש הגיוני, המצביע על הדרכים לשנות את המצב הנתון עד כאן (אם "חותם יד כל אדם בו" - ואלה הן השלכותיו - הרי מה שיכול האדם לעשות על מנת לשנות את אופי "חותמו" הוא תשובה, תפילה וצדקה).

הבית הראשון (שורות 1-3) הוא פתיחה, הבאה לתאר את הסיטואציה שבה מתרחשת עלילת הפיוט: קדושת היום, המלכות והכיסא. הדגשת המילים "בחסד"

ו"באמת" באה להסביר את האופציה של "חסד" שקיימת גם כאשר המשפט הוא "משפט אמת". עניין זה יעלה שוב בסיום החלק הראשון של הפיוט, כשיתברר שאופציית החסד מאפשרת לאדם להעביר את רוע הגזרה באמצעות תשובה, תפילה וצדקה.
תמונת הבית הראשון נשענת על התמונה המקראית המציגה את האלוהים בסיטואציה דומה (ישע' ט"ז 5).

הבית השני (שורות 3ב'-6) מדבר על המשפט, הנערך כאשר ה' יושב על הכיסא "באמת". נשים לב, כי האל משמש בכל התפקידים במשפט: דיין, מוכיח, יודע, עד, כותב וחותם, סופר ומונה, בודק בספר הזיכרונות (תקדימים משפטיים). את האדם מייצג במשפט "חותם ידו", שהוא: מעשיו של האדם בעולם.
נראה, שהפעילויות הכרוכות בנוהלי השיפוט מובאות כולן בזמן **הווה** (ובכך הן מתארות **מצב** יותר מאשר **פעילות**), ואילו הפעילויות הכרוכות בשיפוט המסוים (הפרטי) מובאות בזמן **עתיד** (תזכור, תפתח, ייקרא).
ראוי גם להדגיש, שהמילים: "חותם יד כל אדם בו", אשר מדגישות את אחריותו של האדם למעשיו, באות אחרי **תיאור פסיבי** של האלוהים: "ו מ א ל י ו ייקרא".
כלומר: האלוהים איננו אקטיבי בקריאת חותם יד האדם; האדם אחראי לכך בעצמו (וראו גם: איוב ל"ז 7; ודרשת חז"ל, שהחוטא חותם בעצמו על מעשיו בשעת פטירתו מן העולם, ספרי דברים, ש"ז).

הבית השלישי (שורות 7-10) מציג את פתיחת טקס המשפט, וראשיתו - בשמים. התקיעה בשופר היא ההכרזה על בוא יום הדין (ראו ישע' כ"ד 21, כ"ז 13; מלכים א' י"ט 12 ועוד). תגובתם של המלאכים לפתיחת המשפט היא: "חיל ורעדה יאחזון". ואנו למדים מתגובת המלאכים על הצפוי לבני האדם, כי אם המלאכים "לא יזכו בעיניך בדין" - מה צפוי לבני האדם? (וראו איוב ט"ו 14-15).

הבית הרביעי (שורות 10ב'-13) מציג את טקס המשפט על פני הארץ: כל באי עולם עומדים למשפט. תהליך המשפט הוא: כל באי עולם עוברים לפני אלוהים, אשר "**מעביר** צאנו תחת שבטו", **סופר, מונה ופוקד** "נפש כל חי", **חותך קצבה** לכל הבריות, **וכותב** את גזר דינם. במשפט זה נגזר דינם של באי עולם, וגם של אלה שעתידים לבוא לעולם ("הראויים לבוא לעולם ועדיין הם בבטן ההוויה כולם עוברים לפניו לפקדם ולגזור עליהם כל ימי חיותם..." - פירוש הרוו"ה (ר' וולף היידנהיים) במחזור רבא לראש השנה, נוסח ספרד, עמ' 194).
ומן הראוי לשים לב לתמונות העומדות ברקע של הטקסט הזה:
תמונת הרועה והצאן - ובה ביטוי לאחריותו של האלוהים לצאנו (יחזקאל ל"ד, כל הפרק) - מתמונות המשל המרכזיות לתיאור היחסים שבין ה' ועמו במקרא, **ותמונת "העובר תחת השבט"** - המתקשרת למסופר בויקרא כ"ז 32 על מפקד מעשר הצאן והבקר.

בבית זה מופיע הביטוי "**בני מרון**". הפרשנויות לביטוי זה:

1. **כבני צאן.** במסכת ראש השנה, א' ב', נאמר: "בראש השנה כל באי העולם עוברים לפניו כבני מרון". על פי זה מפרשים: כבני צאן. פירוש זה נסמך על המילה "אִמֵּר" שפירושה בארמית: כבש. ומכאן: מרון=צאן.
2. **כְּבְנוּמֶרוֹן.** כלומר: כגדוד במיפקד (נומרון=מיפקד).
3. **כבני מרום.** כלומר: כשם שקודם לכן עברו לפני ה' כל "צבא מרום", כך עוברים לפניו עתה כל באי עולם.

על הביטוי "**ותכתוב את גזר דינם**" אנו למדים מן התלמוד הבבלי (ראש השנה, דף ט"ז, עמ' ב'): "אמר רבי כרוספדאי, אמר רבי יוחנן: שלושה ספרים נפתחין בראש השנה: אחד של רשעים גמורין, ואחד של צדיקים גמורין, ואחד של בינוניים. צדיקים גמורין נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים. רשעים גמורין נכתבין ונחתמין לאלתר למיתה. בינוניים תלויין ועומדין מראש השנה ועד יום הכיפורים. זכו - נכתבין לחיים. לא זכו - נכתבין למיתה."

הבית החמישי (שורה 14) מזכיר את משמעות "עשרת ימי תשובה" שבין ראש השנה ויום כיפור. על פי הדעה המקובלת (בתלמוד ירושלמי, ראש השנה א' ג' דף נ"ז א'): "כולהם נידונין בראש השנה וגזר דינו של כל אחד ואחד מתחתם ביום הכיפורים." ובאותה הלכה נאמר: "...צדיקים גמורים כבר נטלו איפופסי (=פסק דין) של חיים מראש השנה ... רשעים גמורים כבר נטלו איפופסי שלהן מראש השנה ...בינוניים כבר ניתן להם עשרת ימי תשובה שבין ראש השנה ליום הכיפורים. אם עשו תשובה נכתבין עם הצדיקים, ואם לאו - נכתבין עם הרשעים." ועל הלכות אלה מתבססת הברכה המקובלת: "לשנה טובה **תִּכָּתבו ותֵּחתמו**".

מבחינת מקומו בפיוט, בית זה משמש בתפקיד כפול:

1. הוא ממשיך ברצף של סיטואציית המשפט, כנקודת חיבור בין גזר הדין וחתימתו.
2. הוא משמש כפתיחה למשמעויות הנובעות מגזר הדין.

הבית השישי (שורות 15-16א') מפרט את האפשרויות (הנובעות מגזר הדין) בין חיים ומוות. מודגשת ההבחנה בין הקביעה מראש, שהיא קביעה כללית ("כמה יעבורון [מן העולם] וכמה ייבראון"), לבין יכולתו של הפרט לשנות משהו בקביעה זו, שהיא תוצאה של פעילותו הפרטית.

המעבר מכלל לפרט מודגש על ידי המילים "**כמה**" ו"**מי**": הרישא של הבית מדבר באופן כללי ("כמה"); הסיפא ממקד את גזר הדין בגורלו הפרטי של כל "מי" ו"מי".

בית זה קשור בתוכו בקשרים נוספים; הוא פותח במוות ומסיים במוות: "כמה יעבורון" (=מוות) "וכמה ייבראון" (=חיים), "מי יחיה" (=חיים) "ומי ימות" (=מוות). השורה המסכמת שלו היא גם שורת הפתיחה של הבית הבא: "מי בקצו ומי לא

בקצו״. כלומר, שלטון המוות הוא מוחלט. השאלה היחידה הפתוחה עדיין היא שאלת הזמן; גם בין המתים יש הבדל: מי שמת בהגיע קצו מת בשיבה טובה (כלומר: מוות ״טוב״). מי שמת ״לא בקצו״ מת מוות ״רע״. הבית מסתיים במי שמת ״לא בקצו״, ובכך הוא מתקשר לרשימת סוגי המוות שבאה בבית הבא.

הבית השביעי (שורות 16ב׳-18) מתאר את המוות, תוך ציון הסוגים השונים:
מוות הבא מידי שמים (אש, מים, חיה, רעש);
מוות שלעתים הוא מידי שמים ולעתים הוא מותנה באדם (חרב, רעב, צמא);
מוות הבא מידי אדם, והוא כרוך בעונש של מיתת בית דין (חניקה, סקילה).
תמונות המוות מבוססות על שלושה מקורות:

1. על תיאור חמת רוחו של אלוהים היוצא לעשות שפטים בעמו ובירושלים ביחזקאל ה׳ 17;

2. על הפיוט ״אתה זוכר מעשה עולם״, שבו נאמר כך:

״...זה היום תחילת מעשיך	/	זיכרון ליום ראשון.
כי חוק לישראל הוא	/	משפט לאלוהי יעקב:
ועל המדינות בו ייאמר	/	אי-זו לחרב ואי-זו לשלום.
אי-זו לרעב ואיזו לשובע.		
ובריות בו ייפקדו	/	להזכירם לחיים ולמוות:
מי לא נפקד כהיום הזה	/	כי זכר כל-היצור לפניך בא.
מעשה איש ופקודתו	/	ועלילות מצעדי גבר.
מחשבות אדם ותחבולותיו	/	ויצרי מעללי איש:״

3. על תפילת **רב** (ירושלמי, ראש השנה פרק א׳ הלכה ג׳ דף נ״ז, ע״א): ״ועל המדינות בו ייאמר איזו לחרב ואיזו לשלום, איזו לרעב ואיזו לשובע. ובריות בו ייפקדו, להזכירם לחיים ולמוות.״
נראה אפוא, כי הפיוט ״ונתנה תוקף״ הוא החוליה האחרונה בשרשרת שראשיתה במקרא והמשכה בסידורי התפילה ובפיוטים, ועל כך מעיד גם מאמרו של ר׳ אלעזר הקפר בפרקי אבות (פרק ד׳, כ״ב).

הבית השמיני (שורות 19-20) עובר מתיאור המוות אל תיאור החיים. גם מי שנותר בחיים, לא מובטחים לו עדיין ״חיים טובים״. בשורה של פעלים המצביעים על מצבים מנוגדים ממחיש הפייטן את אופי החיים הצפויים לאדם.
הפעלים ה״טובים״ הם: ינוח, ישקיט, ישליו, ירום, יעשיר.
והפעלים ה״רעים״ הם: ינוע, יטורף, יתייסר, ישפל, יעני.
סולם הערכים של הפייטן ברור: המנוחה, השקט, השלווה והעושר הם המסייעים לאדם להיום ב״רום״. בעוד שהתנועה המתמדת, ההיטרפות, הייסורים והעוני הם הגורמים לאדם להיות ב״שפל״ (וראו גם: תהלים ק״ז 27-28, וישעי׳ ל׳ 15).

הבית התשיעי (שורה 21) בא לסכם את הדברים: המשפט האלוהי הוא מוחלט, והוא משפט **אמת**. עם זאת, מאחר שהאל יושב על כס המשפט "**בחסד**" (בית 1), ומאחר ש"**חותם יד כל אדם בו**" - הרי פתוחה בפני האדם הדרך לנסות ולהעביר מעליו את רוע הגזרה. הפיוט מונה שלוש דרכים לכך: "**תשובה**", "**תפילה**" ו"**צדקה**". במחזורי התפילה מצורפות למילים אלה "מילים רוכבות", שהן תוספת מאוחרת:

צום	קול	ממון
ותשובה	ותפילה	וצדקה

הפרשנות לעניין זה מפנה אותנו אל מאמר חז"ל בב"ר מ"ד י"ג עמ' 434, שם נאמר: "שלושה דברים מבטלים את הגזרה, ואילו הן תפילה וצדקה ותשובה, ושלושתן בפסוק אחד: וייכנעו עמי אשר נקרא שמי עליו ויתפללו (דה"ב ז', י"ד) הרי תפילה, ויבקשו פני, הרי צדקה... וישובו מדרכם הרעה, הרי תשובה, ואחר כך אסלח לעוונם." וכן למסכת ר"ה דף י"ז ב', שם נאמר: "גדולה תשובה שמקרעת גזר דינו של אדם." ושם, ט"ז ב': "ד' דברים מקרעין גזר דינו של אדם". אלו הן צדקה, צעקה, שינוי השם ושינוי המעשה. צדקה דכתיב (משלי י' ב') וצדקה תציל ממוות. צעקה דכתיב (תהלי' ק"ז, כ"ח) ויצעקו אל ה' בצר להם וממצוקותיהם יוציאם."
על דברים אלה יש להוסיף את שינוי המקום, שאף הוא נחשב לאחת מן הדרכים לשינוי גזר דינו של אדם.
מבין האפשרויות בחר הפיוט להדגיש שלוש: תשובה (=צעקה) תפילה וצדקה. השאלה העולה אצל הפרשנים היא: האם כל אחת משלוש האפשרויות יכולה לבדה לבטל גזרה קשה, או שאלה אינם דברים נפרדים, ולפנינו תהליך בשלבים? רוב הפרשנים מאמצים את התפיסה של תהליך, שהשלמתו מביאה את השינוי בגזר הדין. להתלבטויותיהם בדבר הקשר בין המילים האלה ל"מילים הרוכבות" אין פתרון ברור. אולי לכן הם נזקקים לפתרונות המתבססים על גימטריא: צום, קול וממון הן מילים שערכן הגימטרי שווה: 136. מאחר שכתוב בויקרא (ט"ז 3), בתיאור טקס הכיפורים: "בזאת יבוא אהרן אל הקודש", הם מפרשים: ב"זאת" = 408. אם נחלק סכום זה ל-3, נקבל: 136, ומכאן שאהרן בא אל הקודש כשהוא מביא אתו את ה"צום", ה"קול" וה"ממון" **יחד**, ואלה מהווים רמז או ביטוי ל"תשובה", "תפילה" ו"צדקה". על פי התפיסה המקורית של הפיוט "ונתנה תוקף" (ללא המילים ה"רוכבות"), נוכל לסכם ולומר, שחיפוש הדרך הנכונה אל האלוהים הוא המשמעות של "צדקה", ואילו ה"תשובה" וה"תפילה" הן השלבים המנחים את האדם בדרך זו. יש כאן גם העמדה של ה"צדקה" האנושית כנגד ה"אמת" של משפט האלוהים, ועל ידי כך משיג הפייטן מעין סגירת מעגל, שבו אמת וצדקה נפגשים.

חלקו הראשון של "ונתנה תוקף" מצביע אפוא על פיוט שתפיסת עולמו מכירה אמנם במרחק שבין האל והאדם, אבל גם יוצרת שוויון ערך ואחריות של האדם הפעיל והאחראי למעשיו, עם האל השופט אותו ואת מעשיו.

חלק שני (בתים 10-13)

חלקו השני של הפיוט פותח מעגל תימטי חדש, שבמרכזו אפיון הדמויות המשתתפות: האלוהים והאדם, ולא תיאור יום הדין והמשפט. האלוהים והאדם מוצגים כאן כשתי מהויות מנוגדות, הקשורות ביניהן באמצעות **השם**:

(34) שמך נאה לך / ואתה נאה לשמך
(35) ושמנו קראת בשמך / עשה למען שמך.

הקשר של החלק הזה אל החלק הראשון של הפיוט הוא באמצעות נוסח ההנמקה הנמשך משם לכאן:

(22) **כי** כשמך כן תהלתך / ...
(23) **כי** לא תחפוץ במות המת / **כי** אם בשובו מדרכו וחיה

(25) ...**כי** אתה הוא יוצרם / ...
(26) **כי** הם בשר ודם;

כאילו חש הפייטן, שכדי להעביר את רוע הגזרה אין לסמוך רק על מעשיו של האדם ועל תיקון דרכיו, אלא יש לכלול ב"נאום הסנגוריה" שלו לפני בית הדין נושאים נוספים, ש"יבטיחו" לאדם סיכוי נוסף במשפטו. ואלה הנושאים:

1. **המוניטין של האלוהים כאל חסד**, שמוכן לקבל את האדם החוזר בתשובה מיד עם תשובתו (שורות 22-24), **מול האפסות של האדם**, שיש בה כדי להסביר את כישלונו במעשיו.

2. **הנצחיות של האלוהים**, אשר מאפשרת לו לראות דברים בפרופורציות אחרות מאלה של האדם (שורות 31-33), **מול החד פעמיות של חיי האדם** הקצובים וכלים, המגבילים את האדם (שורות 28-30).

3. **התלות ההדדית של האל ומאמיניו** (שורות 34-36).

סדר הבאת הדברים רומז כי אם האל ינהג בשיפוטו על פי המוניטין שלו ("קשה לכעוס ונוח לרצות") ומתוך התחשבות ב"נסיבות המקילות" של האדם (כי הרי האדם הוא "בשר ודם" ובעל יצר וכו') - ייצאו שני הצדדים נשכרים: האדם יקרא בשם האל ויקדשו, והאל ימצא באדם את המשך ההכרה בו ובקדושת שמו.

מבחינה צורנית, ממוסגר החלק השני של הפיוט באמצעות **שם האלוהים**: החלק השני נפתח במילים: "כי **כשמך** כן **תהלתך**" (שורה 22) - ומהפירוט שבא אחריהן ניתן ללמוד ולהסיק מסקנות על משמעותה של תהילה זו - ומסתיים בחזרות

על המילה **שם** + **כינוי השייכות**, הבאות בריכוז רב: עשר פעמים בין השורות 33-39, מהן תשע עם כינוי השייכות בגוף שני יחיד (**שמך**), ואחת עם כינוי השייכות בגוף ראשון רבים (**שמנו**). חזרות אלה יוצרות רושם של מעין קריאת השבעה שקורא האדם אל האל, והן מדגישות את נושא התלות ההדדית של האל ומאמיניו, על ידי שהן משלבות כמעט בכל שורה את מעשי האדם עם שמו של האל (שורות 35-37).

הבית העשירי (שורות 22-24) מציג לפני האל את המוניטין שלו בעיני האדם: אל, שתכונות הרחמים והסליחה הן השליטות בו, ואשר איננו נוקם ונוטר אלא מצפה באורך רוח לחזרה בתשובה של האדם. מוניטין אלה מתבססים על תפיסת שם ה' (על פי הכתוב בשמות ל"ד 6-7) תוך אזכור המהויות הטובות לאדם, בלבד. במקום המהויות המציגות את האל כאל קנא ונוטר ("נקה לא ינקה" ו"פוקד עוון אבות על בנים" וגו') - נוקט הפיוט את לשון המשנה (פרקי אבות ה', י"א): "קשה לכעוס ונוח לרצות - חסיד". תפיסה זו נעזרת גם בשיבוץ מתהלים מ"ח 10-11: "דמינו אלהים **חסדך** בקרב היכלך. **כשמך אלהים כן תהלתך** על-קצוי-ארץ, צדק מלאה ימינך." והמגמה העומדת מאחרי הדברים היא: הדגשת יסודות החסד והרחמים במהות המשפט האלוהי, תוך התעלמות מיסודות התביעה והחומרה. מגמה זו נשענת גם על "תורת הגמול" של יחזקאל (י"ח; ל"ג 10-20), המדגישה את העדפת החזרה בתשובה על פני העונש. וכן על תפיסת המדרש (פרקי ר' אליעזר מ"ג, א') לפיה "תשובה ומעשים טובים כתריס לפני הפורעניות, ר' עקיבא אומר: נבראת התשובה וימינו של הקב"ה פשוטה לקבל שבים בכל יום ואומר שובו בני אדם."

הבית האחד-עשר (שורות 25-30) מציג את האדם באפסותו, המסבירה את כישלונו במעשיו. נקודת המוצא היא אחריותו של האל עצמו ליצירת האדם על כל חולשותיו: "כי אתה הוא יוצרם" (ראו תהלים ל"ג 14-15). "כי הם בשר ודם" הוא הכינוי הרגיל באגדה לציון אפסות האדם. גם האזכור של "אדם יסודו מעפר וסופו לעפר" (בראשית ג' 19) מחזירנו אל הבנת מהותו ואל שיפוטו של האל לגבי יצירתו: האדם. המשך הפיוט רק מדגיש קו זה: "משול כחרס הנשבר" (על פי ב"ר י"ד, ז'); "כחציר יבש וכציץ נובל" (על פי תהלים ק"ג 14-16; ישעי' מ' 6-7). וזהו גם הקישור לנושא החד-פעמיות של חיי האדם הקצובים וכלים כהרף עין: "אדם להבל דמה, ימיו כצל עובר" (תהלי' קמ"ד 4; איוב ז' 6-9).
אך מבחר הדימויים כאן מוליך לרמזים מקראיים, שלהם משמעות נוספת: כל אלה קורים לאדם כביטוי לכעסו של האלוהים על שעיוות את דרכו ולא הלך בדרך הצדק (ישעי' מ' 7; ה' 24; איוב כ' 6, 8, 27). נמצאנו נרמזים, שאף כי האחריות ליצירת האדם כחלש ומוגבל מוטלת על האלוהים - הרי האחריות ללכת בדרך הנכונה מוטלת על האדם. ומבחינה ספרותית מבוטא כאן מעבר מתיאור פיזי (עפר, חרס, חציר, ציץ) אל המטפיזי ("כחלום יעוף").

הבית השנים-עשר (שורות 31-33) מציג את האל כניגודו של האדם, תוך אפיונו בניגודים הקיצוניים ביותר. השורה: "ואתה הוא מלך/אל חי וקיים" (31) מתפקדת באורח כפול: גם כחתימת עניינו של הבית הקודם (על דרך הניגוד) וגם כפתיחת הנושא החדש: מול חד-פעמיותו ומוגבלותו של האדם, מוצג האלוהים בנצחיותו ("אין קצבה לשנותיך / ואין קץ לאורך ימיך"), באינסופיות ובמורכבות הגדרתו ("ואין שיעור למרכבות כבודך / ואין פירוש לעילום שמך").
נשים לב שהצגת האל מובאת הן על דרך החיוב והן על דרך השלילה. על דרך החיוב הוא מוצג כ"מלך אל חי וקיים". זוהי קביעה מוגדרת, בעלת תכנים ברורים, הנשענת על מסורת תפיסת האל במקרא, באגדה ובתפילה. אך כאשר בא הפייטן לציין את אפיוניו של האל, הוא נוקט את דרך השלילה:

"**אין קצבה** לשנותיך / **ואין קץ** לארך ימיך
ואין שיעור למרכבות כבודך / **ואין פירוש** לעילום שמך."

ודומה שהטעם לכך הוא, שכל ניסיון של הגדרה או אפיון של האל על דרך החיוב הוא בלתי אפשרי בגלל הצמצום הכרוך בו. הבאת האפיונים על דרך השלילה מאפשרת השארת פתח להרחבות אינסופיות, שהרי לא נאמר שיעורם של הדברים, אלא הוגדר אי-שיעורם, בעוד כל השאר נותר פתוח.

הביטוי "מרכבות כבודך" מתייחס לתיאור האפשרי של המרכבות כשליחי האל או כמייצגיו. (יש קשר בין הביטוי "מרכבות האל" לבין תיאור ה"כרובים". ראו: יחז' י'; דבה"י א' כ"ח 18; זכריה ו' 1-8; יואל ב' 5; ירמ' ד' 13; חבקוק ג' 8; ישע' ס"ו 15. ולכך יש להוסיף כמובן את כל המשמעויות של "מעשה מרכבה" שנוספו באגדה ובמדרשים.)
גם "ואין פירוש לעילום שמך" נתון לפרשנויות רבות (שניתן להעלמה ולא לפירוש לרבים; שהועלם השם המפורש; שאינו נקרא כפי שהוא נכתב: "אמר הקב"ה לא כשאני נכתב אני נקרא. נכתב אני ביו"ד ה"א ונקרא אני באל"ף דל"ת" וכו') - מכולן עולה המשמעות של הגדרת הנעלם כלא ניתן להשגה ולפירוש.

האל מוצג אפוא כמנוגד לאדם בשלושה תחומים עיקריים:

1. **בתחום הזמן** (נצחיותו).
2. **בתחום ההופעה** (אין שיעור לרבגוניות הופעותיו - מרכבות כבודו).
3. **בתחום המשמעות** (אין פירוש לעילום שמו).

הבית השלושה-עשר (שורות 34-39) מפתח את משמעות תפקוד שמו של האל, תוך שהוא משאיר אותו בתחום ה"אין פירוש". הנחת היסוד היא: "שמך נאה לך / ואתה נאה לשמך" (34). כלומר: התאמה בין המהות (האל) והופעתה החיצונית

(השם). התאמה זו נמשכת על ידי הפייטן גם על המאמינים באל: "ושמנו קראת בשמך" (35), והיא נסמכת על הנאמר בדברים כ"ח 9-10: "...כי שם ה' נקרא עליך..."

מכאן ואילך גוזר הפייטן את המסקנות המתבקשות מהנחתו זו:

1. **"עשה למען שמך"**- עשיית האל היא למען הצדקת המוניטין שלו ולא למען האדם.
2. **"קדש את שמך על מקדישי שמך"** - זוהי המסקנה המתבקשת מן ההנחה כי "שמנו קראת בשמך", אשר מדגישה את התלות ההדדית בין האל ומאמיניו. תלות הדדית זו מופיעה בין שתי אמירות דומות בתוכנן: "עשה למען שמך" (35) ו"בעבור כבוד שמך הנערץ והנקדש" (37). החזרה נושאת אופי של שכנוע ושל הסבר, המדגיש כי בקשת הפייטן ("קדש את שמך על מקדישי שמך") אינה על האדם בזכות היותו אדם, אלא על האדם כמקדש שמו של האל. לכך רומז גם סופו של הבית (38-39), המזכיר לאל כי קידוש שמו יהיה שלם כאשר "דרי מטה" יוכלו לקדש את שמו כ"דרי מעלה", ודבריהם של "דרי מטה" יהיו "כסוד שיח שרפי קדש" של מעלה.

החזרות הרבות על המילה **"שם"** (עשר פעמים, ומהן רק אחת מיוחסת לאדם) ממלאות אף הן תפקיד חשוב בהדגשת המסר של הפיוט. מבחינת התוכן הן סוגרות את המעגל שנפתח בבית 10 (22): "כי **כשמך** כן **תהלתך**" וגו'. עם זאת, בבחירת הכינוי **"השם"** במקום כינויים אפשריים אחרים לאל, הן משאירות את הנעלם רב על הגלוי ועל המוגדר. מבחינת הצליל הן מהוות אקורד סיום רב-רושם, שיש בו משהו מנוסח ההשבעה.

כתוצאה מכך, מצליח הפיוט לשמור על האיזון בין צורת נאום הסנגוריה המשפטי, שכולו בתחום ההיגיון האנושי ואשר פונה לאל להתחשב ב"נסיבות המקילות" של האדם, לבין צורת הליריקה הדתית, ששרה את קדושתו של האל מעבר לתפיסתו של האדם.

סיכום

דומה, כי לא במקרה סבורים מתפללים רבים כי הפיוט "ונתנה תוקף" מסתיים בחלקו הראשון. מן הניתוח הספרותי עולה בבירור, כי התפיסה המיוצגת בשני החלקים - שונה.
בעוד שבחלק הראשון מוצג האדם כמי שיכול לפעול ואחראי למעשיו, הרי בחלק השני מוצג האדם כחסר ישע, מסכן וראוי לרחמים. בחלק הראשון ניתנת לאדם

היכולת לשנות את רוע הגזרה על ידי מעשיו. במשפטו, יוכל להסתמך רק על השינוי במעשיו. בחלק השני מסתמך האדם על רחמיו של האל ועל העובדה שהאל זקוק לאדם לצורך הכרה בו ובקדושת שמו. לכן מופיע גם המונח "קידוש השם" ללא פירוט מעשי.

על פי תפיסת החלק הראשון	**האדם הוא ישות אוטונומית** המכירה באל שמעליה.
על פי תפיסת החלק השני	**האדם הוא ישות המותנית** באל שמעליה.
על פי תפיסת החלק הראשון	**האל הוא שופט אמת (אובייקטיבי), שמכיר גם את החסד.**
על פי תפיסת החלק השני	**האל הוא שופט עליון, אבל הוא מותנה במוניטין שלו** ובהתחייבותו כלפי בני האדם, הנובעת משיתוף שמו בשמם.

החלק הראשון מדגיש את **קדושת יום הדין**,
ואילו החלק השני מדגיש את **קדושתו של השופט**.

הפיוט מתחיל ב"**קדושת היום**" ומסתיים ב**קדושת ה"שם**".

הפיוט פותח בהדגשת **המלכות** ומסיים בהדגשת **המלך**.
ובין זה לזה נמצא **האדם: פעיל** בחלק הראשון, ו**סביל** בחלק השני.

ראיית הפיוט כיצירה אחת מחייבת לומר, שחלקה הראשון מציג את **המשפט כהתרחשות אובייקטיבית**, ואילו חלקה השני מציג את "**נאום הסיכום של הסנגוריה**" בפני "בית המשפט" ב"יום הדין". שני החלקים מקושרים באמצעות **תיאור ה' כמלך**; ו"תוקף קדושת היום" הוא **הכרה בתקפות מלכותו** של "מלך אל חי וקיים".

פעילות לסטודנטים

1. לפניכם הפיוט "ונתנה תוקף" כפי שהוא מופיע במחזור רבא לראש השנה ויום כיפור.
כתבו את הטקסט המופיע בסידור התפילה בצורת שיר, וחלקו אותו לבתים.
נמקו את החלוקה לבתים, ותנו לכל בית כותרת.
(הערה: פעילות זו קודמת ללימוד הספרותי של הטקסט.)

2. לפניכם הטקסט של הפיוט, כפי שהוא מופיע ב"מחזור לימים הנוראים" של ד. גולדשמידט:

בית 1: שימו לב למילים המתארות את אופן כינון כס ה' למשפט ולמילים המתארות את אופן ישיבתו של ה' על הכיסא.
מה בין "חסד" ל"אמת"?
מדוע הכיסא "נכון בחסד" ואילו הישיבה עליו היא "באמת"?

בית 2: באילו תפקידים משמש האל במשפט?
מה מייצג את האדם במשפט?
מה ניתן ללמוד מכך? שימו לב לעמידה הישירה של האדם מול האל.

בית 3: מי עומד לדין ביום הדין?
מהי תגובתם של המלאכים לפתיחת המשפט, ועל מה היא מלמדת?
השוו בין תמונת המשפט במרום לבין תמונת המשפט על פני האדמה. מדוע מתוארת החרדה רק במרום, ולא על פני האדמה?
התייחסו לביטוי "כבני מרון" על פירושיו השונים. איזה מהם, לדעתכם, הולם ביותר את הַהֶקְשֵׁר של הטקסט?

בית 4: מהו תהליך המשפט?
מה קורה במשפט?
השוו אותו לתהליכי משפט הנהוגים בימינו, המבחינים בין פסק הדין וגזר הדין.

בית 5: מה ידוע לכם על "עשרת ימי תשובה" שבין ראש השנה ויום כיפור?

בית 6: פירוט האפשרויות בין חיים ומוות קשור גם במעבר מכלל לפרט. מהן המילים המציינות זאת? (מילות השאלה והכינויים).
שימו לב לביטוי: "מי בקצו ומי לא בקצו". לְמה הכוונה?

בית 7: הבחינו בהבדלים בין סוגי המוות השונים:
האם ניתן להגדירם בקבוצות?
מהי המסקנה המתבקשת מממצאיכם?

בית 8: מהם הפעלים המציינים חיים טובים, ומהם הפעלים המציינים חיים רעים (קשים)?
באילו פעלים הייתם אתם מציינים חיים טובים וחיים רעים?

בית 9: מהן האפשרויות הפתוחות לפני האדם לשינוי גזר הדין?
מה הייתם אתם עושים לשינוי גזר הדין?
נסו למצוא קשר בין האמור בבית 9 לבין תיאור כיסא מלכות ה' (בית 1).

בית 10: החלק השני של הפיוט מתחיל במילת ההנמקה "כי". המתפלל מנמק בקשה שאיננה מובעת מפורשות.
מהי הבקשה המשתמעת?
פרטו את ההנמקות לבקשה זו.

כיצד מאופיינים האל והאדם בבית זה ובבית הבא?
מה אנו למדים מכך על הנחת היסוד של המתפלל כלפי התנהגות האל?

בית 11: מהו האפיון הנוסף של האדם בבית זה?
על מה הוא מעיד?
מה מטרתו של הפייטן בהביאו אפיון זה?

בית 12: מהו האפיון הנוסף של האל בבית זה?
על מה הוא מעיד?
מה מטרתו של הפייטן בהביאו אפיון זה?

בית 13: כיצד קושר הפייטן את האדם עם האל, על אף האפיון השונה?
מהי מילת הקישור? (שימו לב לריבוי הופעותיה בחלק זה של הפיוט.)

3. נסו לנסח את ההבדלים בתפיסת שני החלקים של הפיוט - לגבי האדם, לגבי האל ולגבי מערכת היחסים שביניהם.

4. הפיוט משתמש בחומר ספרותי שקדם לו. הוא נוטל מילים ועניינים מן המקרא ומן המקורות האחרים, ויוצר מהם דבר חדש.
לפניכם אחדים מן המקורות המקראיים שעליהם מסתמך הפייטן. מצאו והתאימו אותם במקומות המתאימים בפיוט.

בית 1: קראו בישעיה ט"ז 5. העתיקו את הפסוק והשוו אותו עם הפיוט.

בית 2: בפרקי אבות פרק ד', כ"ב, נאמר:
"...שהוא אל, הוא היוצר, הוא הבורא, הוא המבין, הוא הדיין, הוא עד, הוא

בעל דין, והוא עתיד לדון. ברוך הוא, שאין לפניו לא עולה ולא שכחה ולא משוא פנים ולא מקח שוחד, שהכל שלו."

א. הראו כיצד מסתמך הפיוט על המקור שקדם לו.

ב. מה פירוש הניב "**וחותם יד** כל אדם בו"?

בית 3: א. מתי תוקעים בשופר?
ראו: שמות י"ט 16; תהלים פ"א 4-5, ק"נ 3; ישעיה כ"ז 13; עמוס ג' 6.

ב. על מה מצביע הביטוי "**קול דממה דקה**"? (ראו: מל"א י"ט 11-12).

ג. "**חיל ורעדה**" - האם ביטוי זה מוכר לכם? היכן הוא מופיע?

ד. למה מתכוונים כשאומרים "**יום הדין**"?

בית 4: א. יחזקאל מדמה את עם ישראל לעדר צאן ואת ה' לרועה (פרק ל"ד).
מה תוכלו ללמוד מכך על אחריותו של ה' לגבי עם ישראל?

ב. במסכת ראש השנה א' ב' נאמר: "בראש השנה כל באי העולם עוברין לפניו כבני מרון". שימו לב לקשר שבין המשנה והפיוט.

ג. "ותכתוב את גזר דינם" - על ביטוי זה אנו למדים מדברי אחד האמוראים בתלמוד הבבלי (ראש השנה דף ט"ז, עמ' ב').
מצאו את המקור, והשוו אותו לפיוט שלנו.

בית 5: הברכה: "לשנה טובה תכתבו ותחתמו" מתבססת על הנאמר בתלמוד (ירושלמי, ר"ה):
"...צדיקים גמורים כבר נטלו איפופיס (=פסק דין) של חיים מראש השנה... רשעים גמורים כבר נטלו איפופיס שלהן מראש השנה... בינוניים כבר ניתן להם עשרת ימי תשובה שבין ראש השנה ליום הכיפורים. אם עשו תשובה נכתבין עם הצדיקים, ואם לאו - נכתבין עם הרשעים."

השוו את הצגת החתימה בתלמוד הירושלמי עם הצגתה בתלמוד הבבלי.

בתים 6-7: ראו את הביטוי: "**מי במים ומי באש**", כפי שהוא מופיע בתהל' ס"ו 12. מה משמעותו שם? השוו עם משמעותו בפיוט.

הביטויים: "**מי בחרב ומי בחיה**", "**מי ברעב ומי בצמא**" מתקשרים לנאמר ביחזקאל ה' 17 (ראו שם), ובתלמוד הירושלמי (ר"ה, פרק א', הלכה ג'); מסופר שם על אחד האמוראים המפורסמים, רב, שהיה נוהג להתפלל במוסף לראש השנה, תפילה זו:
"ועל המדינות בו ייאמר איזו לחרב ואיזו לשלום, איזו לרעב ואיזו לשובע. ובריות בו ייפקדו, להזכירם לחיים ולמוות."
הראו כיצד מבסס הפייטן את דבריו על הטקסטים שקדמו לו.

בית 9: קראו את מאמר חז"ל:

"שלושה דברים מבטלים את הגזרה, ואילו הן: תפילה וצדקה ותשובה, ושלושתן בפסוק אחד: 'ויכנעו עמי אשר נקרא שמי עליהם ויתפללו' (דה"ב ז' 14) - הרי תפילה; 'ויבקשו פני' - הרי צדקה...'וישובו מדרכיהם הרעים' - הרי תשובה; ואחר כך אסלח לעוונם."

(ב"ר מ"ד י"ג, מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 434)

א. מדוע, לדעתכם, מסביר הדרשן את "ויבקשו פני" כצדקה?

ב. שימו לב כיצד מאמר חז"ל מבסס עצמו על המקרא, וכיצד הפיוט מבסס עצמו על מאמר חז"ל.

ג. שימו לב לביטוי "**אמת וצדקה**" (זכריה ח' 7-8, ירמיה ד' 1-2, ועוד): על מה הוא מעיד?

בית 10: א. קראו בשמות ל"ד 6-7: "ויקרא בשם ה'". השוו עם פרשנות משמעות שם ה' בפיוט. מה מזכיר הפייטן, ומה הוא נמנע מלהזכיר? מדוע?

ב. מה אתם יודעים על מידת החסידות? (ראו פרקי אבות, ה', י"א).

ג. על "תורת הגמול" המקראית כפי שהיא נתפסת מתקופתו של הנביא יחזקאל ואילך, ראו ביחזקאל, פרקים י"ח ול"ג. מהי "תורת הגמול" על פי הפייטן של "ונתנה תוקף"?

בתים 11-12:

א. חפשו בקונקורדנציה את המקור המקראי לביטויים המופיעים בבתים אלה.

ב. באילו תחומים מנוגד האל לאדם?

בית 13: א. שימו לב לקישור בין אדם לאלוהים באמצעות **השם**.
חפשו במקרא מקורות לקישור זה.

ב. "**עילום שמך**": ראו את פרשנות הקונקורדנציה לביטוי זה (דה"ב ל"ג 7) ואת פרשנות התלמוד (בבלי פסחים, דף נ', א'; קידושין דף ע"א, א: "אמר הקב"ה: לא כשאני נכתב אני נקרא. נכתב אני ביו"ד ה"א ונקרא אני באל"ף דל"ת."
מה ההבדל בין הפרשנויות?

הערות למורה

הפעילויות לסטודנטים המוצעות בחוברת זו מבוססות כולן על המאמרים המציגים את הנושא הנלמד: הפיוט "ונתנה תוקף". מטרתן:

* לקרב את הסטודנטים אל הטקסט.
* לעורר את חשיבתם לגבי המסרים של הטקסט.
* לגלות את הקשרים בין שכבות שונות בלשון ובתרבות המגולמים בטקסט.

1. אנו מציעים עבודה מקדימה, ליחידים או לקבוצות, שתהווה בסיס לשיחה בכיתה. במסגרתה ירשמו הסטודנטים את השאלות וההשגות אשר עולות בהם תוך כדי קריאה ראשונית של הטקסט הפיוטי. שאלות אלה יהיו הבסיס הראשוני לעיסוק בחומר.

החלוקה של הפיוט לבתים באה כדי להקל על הסטודנטים ועל המורה כאחד את ההתמצאות בקטעים הרלוונטיים במאמרי ההסבר בחוברת זו. אין היא חלוקה בלעדית, ואין לראות בה פענוח מחייב של הטקסט.
לכן, מבלי לפסול חלוקות אפשריות אחרות לבתים, ותוך כדי גמישות בהתאמת החלוקה לבתים לתוכן הפיוט, אנו מביאים הצעות להתמקדות בתכנים של כל בית ובית באמצעות השאלות שהובאו לעיל. שאלות אלה מיועדות הן למורה והן לכיתה כולה, ואפשר לנצלן לצורך דיון בכיתה או לעבודת בית של הסטודנטים.

כתיבת הפיוט בצורת שיר, הנמקת החלוקה לבתים ומתן הכותרת לכל בית יביאו את הסטודנטים להפעלת שיקול הדעת הראשוני לגבי הטקסט.

2. בית 1: נשים לב להדגשה שמדגיש הפיוט את העובדה שהכיסא נכון מראש "בחסד", אך כאשר האל יושב עליו למשפט, הישיבה היא "באמת". כלומר, החסד כלול מראש במעמד המשפט, אך איננו יכול להשפיע על השיפוט.

בית 2: אלוהים משמש במשפט **בכל התפקידים**, גם **השיפוטיים** (דיין, מוכיח, יודע, עד, חותם) וגם **המינהליים** (כותב, סופר ומונה, בודק בספר הזיכרונות - שמייצג את התקדימים המשפטיים).
תיאור זה מציג את הרשות השופטת כמי שאינה יכולה לשגות בשל טעות או אי-הבנה לבלרית.
את האדם מייצג במשפט **"חותם ידו"** - מעשיו או מהותו.
העמידה הישירה של האדם מול האל מבטיחה אי-התערבות של גורמים נוספים במשפט.

בתים 3-4: ביום הדין עומדים למשפט כל "באי עולם": "גם הראויים לבוא לעולם ועדיין הם בבטן ההוויה, כולם עוברים לפניו לפקדם ולגזור עליהם כל ימי חיותם" (פירוש הרוו"ה, מחזור רבא ליום כיפור, עמ' 325).

הטיפול בשני הבתים יחד בא כדי להדגיש את ההשוואה המתבקשת בין המשפט במרום לבין המשפט על פני האדמה. במרום - פעילות ותנועה רבה, התרוצצות, "חיל ורעדה"; לעומת הפסיביות על פני האדמה, והיעדר ציון רגשות. מודגשים הפעלים המתארים את מעשי האל. כדאי להדגיש את הרצף הקצבי שבו מובאים הפעלים ואת ההסלמה בעוצמתם. יש לשים לב להפעלת העיקרון של "על אחת כמה וכמה": מה המלאכים לא יזוכו בדין, ועל כן רבה חרדתם, בני האדם על אחת כמה וכמה.

בית 5: הבית מזכיר את משמעות "עשרת ימי תשובה" שבין ראש השנה ויום כיפור. הצענו לסטודנטים שאלה כללית, אשר תביא אותם להפעלת ידע כללי ביהדות.
נראה לנו שחשוב לעשות כאן השוואה עם המשפט המודרני, אשר אף הוא מבדיל בין פסק הדין וגזר הדין.

בית 6: המילים "**כמה**" ו"**מי**" מציינות את המעבר מכלל לפרט. מכאן ואילך, גזר הדין מצוין לגבי כל אדם, כפרט. "**מי בקצו ומי לא בקצו**", מצביע על כך שגם בין המתים יש הבדל: מי שמת בקצו, מת בשיבה טובה.

בית 7: נבחין בקבוצות מוגדרות:
מוות מידי שמים (כמו "חיה", "רעש", "מגפה");
מוות מידי אדם (כמו "חרב");
מוות מידי שמים או מידי אדם (כמו: "אש", "מים", "רעב", "צמא");
מיתת בית דין ("חניקה", "סקילה").
סוגי המוות השונים מעידים על שלטונו המוחלט והמקיף.

בית 8: נשים לב למעבר מן המוות אל החיים. הפייטן מטפל כעת במשמעות החיים. סולם הערכים של הפייטן מעיד על תקופתו. אפשר לבחון עם הסטודנטים את משמעות סולם הערכים הרלוונטי לתקופתנו.

בית 9: מן הראוי לשים לב למשמעות הביטוי "צדקה" במקרא. ביטוי זה קשור תמיד בחיפוש (או קיום) דרכו של האדם אל האלוהים (ראו בקונקורדנציה את מגוון הופעות הביטוי: "אמת וצדקה"). כדאי להדגיש, שהמשפט האלוהי המתחיל בבית הראשון "באמת", נחתם בבית זה בביטוי של חסד וקרבה בין האדם לאל. "צדקה" היא חיפוש הדרך הנכונה אל האלוהים; "תשובה" ו"תפילה" הן שלבים מנחים בדרך הזו.
(בכל מקרה, משמעות המושג "צדקה" איננה זהה למושג "צדק".)

בית 10: בבית זה מתחיל החלק השני של הפיוט, שהוא **נאום סנגוריה על האדם, לפני האלוהים**. יש לשים לב למילת ההנמקה "**כי**" ולנימוקים המובאים לאחריה. לא לחינם מאזכר הפייטן את "ויקרא בשם ה'" (שמות ל"ד 6-7) - המזכיר את המוניטין של האל, אך נמנע מלאזכר את המוניטין הקשים והמחמירים ("ונקה לא יינקה, פוקד עוון אבות על בנים, וגו'"). כאן גם המקום לשוחח על "תורת הגמול" המקראית, על השינויים שחלו בהבנתה במשך הדורות ועל מידת תקפותה בימינו.

בתים 11-12: מעמתים את האל עם האדם, תוך הדגשת אחריותו של האל למצבו של האדם: "אתה הוא יוצרם, ויודע יצרם".

האל מנוגד לאדם:

(1) בתחום **הזמן** (נצח מול חד-פעמיות)

(2) בתחום **ההופעה** (רבגוניות מול מוגבלות)

(3) בתחום **המשמעות** (אין פירוש לעילום שמו, מול פירוש מוגדר של האדם).

כדאי לשים לב גם למעבר בתיאור האדם מן הפיזי (בשר ודם, עפר) אל המטפיזי (רוח, חלום).

בית 13: התלות ההדדית בין האל והאדם באה לידי ביטוי באמצעות **השם**. מאחר שאין לתאר את האל אלא על דרך השלילה ("אין קצבה..", "אין קץ...", "אין שיעור...", "אין פירוש..."), הופך שמו של האל למאפיין מהותו, אשר מקשר בינו לבין האדם. הפייטן משכיל לתבוע מן האל את הטבת גזר הדין, בזכות המחויבות ההדדית: "שמנו קראת בשמך".
יש מקום לשוחח עם הסטודנטים על המשמעויות הפילוסופיות והמוסריות הנובעות מאופן העמדה כזה של היחסים ההדדיים, וכאן אפשר לפתוח פתח לאקטואליזציות רבות.

אפשר לנצל את החלק השני של "ונתנה תוקף" לפעילות משולבת עם המורים לפילוסופיה ולהיסטוריה.

חשוב להדגיש את ההבדלים הקיימים בתפיסת הפייטן בשני החלקים של הפיוט:

בחלק הראשון, **האדם הוא ישות אוטונומית, המכירה באל, והאל הוא שופט אמת, היודע גם את החסד**.

בחלק השני, **האדם הוא ישות מותנית באל, והאל הוא שופט עליון, אך מותנה** (במוניטין שלו ובשיתוף שמו עם בני האדם).

(על הבדלים נוספים בין שני החלקים, ראו במאמר הניתוח הספרותי.)

ביבליוגרפיה

אידלברג, ש. (תשל"ד). הרקע ההיסטורי של מעשה ר' אמנון ותפילת "ונתנה תוקף", **הדואר** גליון ל"ט, עמ' 645-646.

אלבוגן, י.מ. (1972). **התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית**, תל אביב, דביר.

אריאל, ז. (מהדיר). (1977). **ספר החג והמועד** (הפרק על ראש השנה), תל אביב, עם עובד.

גוטהולד, ז. (תשכ"ב). תשובה תפילה וצדקה, **מחנים**, עמ' 30-35.

גולדשמידט, ד. (תש"ל). **מחזור לימים הנוראים, כרך א': ראש השנה**, ירושלים, הוצאת ח. קורן, עמ' 169-172.

גולדשמידט, ד. (תשל"ט). **מחקרי תפילה ופיוט**, ירושלים, מאגנס.

דודזון, י. (1970). **אוצר השירה והפיוט**, כרך ב', עמ' 199-200.

וואהרמן, נ. (1980). **חגי ישראל ומועדיו (מנהגיהם וסמליהם)**, תל אביב, אחיאסף.

יעקבסון, י. (1983). **נתיב בינה**, כרך ה': **ימים נוראים**, תל אביב, סיני.

מונק, א. (תשנ"ב). **עולם התפילות**, ירושלים, מוסד הרב קוק.

מחזורי תפילה לימים הנוראים.

ששר, מ. (1992). הפיוט שהיה לאגדה, "ונתנה תוקף" ויאלה אזכרה', **סמבטיון - על חגים וזמנים**, תל אביב, ידיעות אחרונות/ספרי חמד, עמ' 37-48.

הניתוח הלשוני של הטקסט

בפרק זה יסורטטו קווים מספר לאיכויות הלשוניות של הפיוט "ונתנה תוקף" ולדרך שבה ניצל המחבר, לצורך יצירתו, את הגלום ביחסים שבין מרכיבי הלשון השונים.
יודגש במיוחד הפן המורפו-סינטקטי; כלומר, משמעויותיהם של שורשים שונים. אך לא רק משמעויותיהם הספציפיות, אלא גם משמעויותיהם ההקשריות. בכך נדגים את אחת הדרכים שבאמצעותן יצר הפייטן **לכידות** בפיוט.
פייטן "ונתנה תוקף" מגבש ומקשר את חלקי הפיוט השונים בדרך מיוחדת: **כל אחד מן החלקים מלוכד באמצעות מילה מנחה (מילה אשר חוזרת פעמים מספר), או באמצעות מילים אשר משתייכות לשדה סמנטי משותף.** חלקי הפיוט השונים מקושרים ביניהם באמצעות מילה אחת, אשר מופיעה בכל אחד מהם. אך המיוחד לפיוט זה הוא, **שבכל אחת מהופעותיה של המילה היא בעלת משמעויות הקשריות שונות. וכל אחת מן המשמעויות השונות של המילה משתלבת בשדה הסמנטי של אותו חלק פיוט שבו היא משובצת.**

גם בפרק זה מצויים עניינים או פרטים אשר נדונו בפרקים האחרים, ובכל זאת החלטנו להביאם כאן, משתי סיבות:

א) הניתוח הלשוני מהווה יחידה מלוכדת, בהיותו מייצג תזה מסוימת. חסרונו של נדבך יפגום בשלמות הניתוח הלשוני.

ב) גם אם עניין מסוים נדון בפרק אחר (למשל: "בני מרון"), הוא נדון בפרק זה בעיקר מן ההיבט הלשוני, וברור הוא כי מודגשים בו באופן מיוחד הצדדים הלשוניים: המורפולוגיים, התחביריים והסמנטיים.

חוזק, עצמה ויציבות

וּנְתַנֶּה תֹּקֶף קְדֻשַּׁת הַיּוֹם
כִּי הוּא נוֹרָא וְאָיוֹם

למילים המודגשות יש מכנה משותף - כולן מביעות חוזק ועצמה - ועל כן אפשר לראות בשורות שלעיל יחידה אחת מגובשת, "בית":

תוקף = חוזק, עצמה;
בתוקף - באופן נמרץ (אני דורש ממך בתוקף).
בין השורש "תקף" לשורש "שרר" קיים קשר של משמעות: הדבר תקף = הדבר שריר. (על הקשר בין מילה זאת לכוח יכול ללמד שם העצם: שריר.)
נורא - גורם שיהיו יראים מפניו;
איום - מאיים;
נורא ואיום - מפיל אימה ופחד.
סדר המילים במקור הוא: איום ונורא (חבקוק א' 7), אך בפיוט זה המשורר שינה את הסדר, כנראה לצורך החרוז.
ליום הנורא, שעליו מדבר המשורר, יש ביטוי מהדהד בצירוף: ימים נוראים.
בלשון ימינו, העצמה המובעת במילה "נורא" משמשת להעצמת שמות תואר, כגון: נורא יפה, אני נורא אוהב אותך.

וּבוֹ תִּנָּשֵׂא מַלְכוּתֶךָ
וְיִכּוֹן בְּחֶסֶד כִּסְאֶךָ
וְתֵשֵׁב עָלָיו בֶּאֱמֶת

הפועל **תינשא** הוא פועל בבניין נפעל, ושורשו הוא: נ' ש' א'.
שורש זה משמעותו: לגרום למשהו להיות **מורם**; והוא מופיע במילים שונות, כגון:
לשאת חפץ - להרים ולטלטל ממקום למקום.
לשאת עיניים - להרים עיניים.
נשאו לבו - רם לבבו (מל"ב י"ד 10).
נשיא - מורם מעם; ועוד דוגמאות רבות.

בין שתי המילים: **ויכון, ובאמת** בולטת התקבולת המשמעית.

אמת - שורש: א' מ' ן'.
יכון - שורש: כ' ו' ן' (בניין נפעל).

שורשה של המילה **אמת** הוא א'מ'ן', ועל כך מלמד הדגש המופיע באות ת' בנטיית המילה: אמתי, אמתות וכיו"ב.
משמעותו של שורש זה היא **חוזק, יציבות**; ובכך אפשר להיווכח מתוך עיון בהופעות השונות שלו.

במקרא: "ויהי ידיו אמונה עד בוא השמש" (שמ' י"ז 12) - פירוש הדבר: ידיו היו **חזקות**, ידיו **החזיקו** מעמד.
"האומנות" בבית המקדש (מל"ב י"ח 16) הן העמודים **החזקים**, אשר עליהם נשענות קורות הבניין; **המחזיקים** את קורות הבית.

הופעות נוספות של שורש זה:

להאמין לפלוני - לחשוב כי דברי פלוני הם אמת (הם נכונים), אפשר להישען עליהם, אפשר לסמוך (=להישען) עליהם.

להאמין ב... - לחשוב כי... הוא אמת, הוא יציב; אפשר להישען עליו, אפשר לסמוך עליו.

לפועל זה קשורה המילה **אמונה**.

אומנת - היא זו המחזיקה (ומחזקת) את התינוק.

אדם אמין - הוא זה שאפשר לבטוח בו, לסמוך עליו.

אמן - מילה המשמשת לאישור ונאמרת בסופם של דברים, אשר השומע מאמין בהם ומאשר את נכונותם.

(מעניין לשים לב שגם משמעות השורש של המילה לאשר [ש' ר' ר'] קשורה לחוזק, לתוקף; ראו לעיל בדיון על המילה "**תוקף**".)

כשם שהמילה **אמן** נאמרת בסופן של ברכות, כך המילה **חזק** נאמרת בסוף קריאה של ספר בתנ"ך, לשם אישור; והקבלה זו גם היא מצביעה על הקִרבה המשמעית של שני השורשים **אמן** ו-**חזק**.

אמנה היא אישור; לכרות אמנה פירושו לתת תוקף, לתת אישור ליחסים הטובים בין שתי המדינות.

גם המילה **אמנם** גזורה מאותו שורש, וגם היא, כמו **אמת**, משמשת לאישור של דברים.

שורשה של המילה **יכון** הוא כ' ו' ן' (כ' ן').

גם משמעותו של שורש זה היא **חוזק, יציבות**; והוא קשור למילה **כן** = **בסיס**, החלק התשתיתי הרחב, שעליו נשען דבר מה.

בכך אפשר להיווכח גם מתוך עיון בהופעות השונות של שורש זה.

מכון הוא הבסיס שעליו עומד דבר מה (עומד על מכונו).

כך גם **המכונות** בבית המקדש, שהיו הבסיסים לבנות עליהם או להעמיד עליהם משהו: "כיור אחד על המכונה האחת לעשר המכונות" (מל"א ז' 38).

הידעת?!

משמעותה של המילה **מכונה** המשמשת בלשון ימינו שונה לחלוטין ממשמעותה של מילה זו בלשון המקרא. בימינו משמשת המילה **מכונה** במשמעותה של machina הלועזית, ללא שום קשר למשמעותה המקורית, וזאת בהשפעת דמיון הצלילים בין שתי המילים.

תופעה דומה לכך אפשר למצוא במילה **מסכה**. במקרא משמעותה של מילה זו היא: דבר שנסכו אותו, יצקו אותו (עגל מסכה); ואילו משמעותה של מילה זו בלשון ימינו (מסווה, כיסוי) היא בהשפעת הלועזית: mask.

כֵּן היא מילת אישור, מילת אימות, וכך גם המילה: **אכן**.
אכן מקבילה במשמעותה למילה **אמנם**, ובלשון הדיבור בימינו ל: "**באמת**".
נכון משמשת כיום כמילת אישור: אמת, אכן; אך במקרא מילה זו משמשת גם כמתארת חוזק ויציבות:

- "והיה באחרית הימים **נכון** יהיה הר בית ה' בראש ההרים **ונישא** מגבעות" (ישי' ב' 2).
- "שני עמודי התווך אשר הבית **נכון** עליהם" (=נשען, נסמך עליהם; **המחזיקים** את הבית) (שופטים ט"ז 29).

מתוך שני הפסוקים המקראיים נראה בבירור הקשר בין:
נכון - נישא
נכון - אומנות (בבית המקדש - אומנות).
מחבר "ונתנה תוקף" השכיל לקשור בין מילים אלה בפיוט, כפי שאנו רואים בשורות שכבר הוצגו לעיל:
ובו **תינשא** מלכותך
ויכון בחסד כסאך
ותשב עליו **באמת**.
נראה גם כי לנגד עיניו של מחבר הפיוט עמד חזון אחרית הימים של ישעיהו, הפותח בשני הפעלים **נכון** ו-**נישא**; ורמיזה זו מעניקה יתר תוקף ועצמה לפיוט.

בית המשפט

אֱמֶת כִּי אַתָּה הוּא דַּיָּן
וּמוֹכִיחַ וְיוֹדֵעַ וָעֵד
וְכוֹתֵב וְחוֹתֵם וְסוֹפֵר וּמוֹנֶה
וְתִזְכֹּר כָּל הַנִּשְׁכָּחוֹת
וְתִפְתַּח סֵפֶר הַזִּכְרוֹנוֹת
וּמֵאֵלָיו יִקָּרֵא
וְחוֹתַם יַד כָּל אָדָם בּוֹ

המילה **אמת** הבאה מיד אחרי המילה **באמת** מתקשרת להמשך הדברים.
כפי שראינו לעיל, עד המילה **באמת** קשורה משמעותן של כל המילים המרכזיות לשדה הסמנטי של **החוזק**, וכך גם המילה **באמת**.
בהמשך הדברים קשורה משמעותן של המילים המרכזיות לשדה הסמנטי של **בית המשפט**, והמילה **אמת** מתקשרת אף היא לשדה סמנטי זה.

הידעת?!

משמעותה של מילה עשויה להשתנות בעקבות שינוי בסביבה התחבירית או בעקבות שינוי בסביבה הלקסיקלית שאליה היא מתקשרת.

למשל: הפועל **אמר**.
בהקשר: פלוני אמר לאלמוני ש... - כמו במשפט "דן אמר ליוסף שמחר הוא נוסע לחו"ל" משמעותו היא: מסר, הודיע; כלומר: הפועל **אמר** שייך לשדה הסמנטי של פועלי העברת תוכן לזולת (אמירה).
אבל בהקשר: פלוני אמר + שם פועל (לפעול) - כמו במשפט "דן אמר ללכת למסיבה אך טרדותיו מנעו אותו מכך" משמעותו היא: התכוון, חשב; כלומר: הפועל **אמר** שייך לשדה הסמנטי של פועלי החשיבה.

או, למשל, הפועל **טען**.
בהקשר: פלוני טען (לפני אלמוני) ש... - כמו במשפט "דן טען שהוא חף מפשע" משמעותו היא: אמר, הצהיר; כלומר: הפועל **טען** שייך לשדה הסמנטי של פועלי העברת תוכן לזולת (אמירה).
אבל בהקשר: פלוני טען את ה... - כמו במשפטים "דן טען את הסחורה על המשאית" או "דן טען את נשקו (בכדורים)" משמעותו היא: שם (משהו במקום); כלומר: הפועל **טען** שייך לשדה הסמנטי של פועלי הנחה במקום.

כאשר המילה **באמת** נמצאת בסביבה לקסיקלית של "כסא" או "ישיבה", משמעותה היא: **חוזק, יציבות**; אבל כאשר היא נמצאת בסביבה של תוכן דברים (אמת ש..., אמת כי...), משמעותה היא: **אישור** של הדברים, **הסכמה** לנכונות הדברים.

בצלע "אמת כי אתה הוא דיין" באה המילה **אמת** ביחס פרדיקטיבי (יחס של נושא-נשוא) של משוואה לפסוקית תוכן (הפותחת במילית **כי**), ועל כן משמעותה שונה ממשמעות המילה **באמת** שהופיעה בצלע הקודמת.
כיוון שבפסוקית תוכן זו מרובות המילים השייכות לשדה הסמנטי של **בית המשפט**, אפשר בהחלט לצרף אליהן גם את המילה **אמת**, שהרי מהותו של בית המשפט היא חשיפת האמת.

לתיאור הקב"ה כמי שקשור לבית המשפט משמשות המילים:
דיין
מוכיח
יודע, עד (כפי שמצוי בספר ויקרא ה' 1: "והוא עד או ראה או ידע")
כותב, חותם.

הפועל **חותֵם** מתקשר לשם **חותָם** המופיע בהמשך: "וחותם יד כל אדם בו".
חותם - הוא דפוס או תבנית.
מה שרצה המחבר לומר בדברים אלה הוא, שלמשפט עומדים בני האדם כולם, וכל אחד ואחד הוא עולם ומלואו; לכל אחד יש חותם משלו, וחותם זה בא לידי ביטוי בספר הזיכרונות המשמש את הקב"ה ביום הדין.

על החותם של כל אדם אפשר ללמוד מן המשנה, אשר כנראה עמדה לנגד עיניו של מחבר הפיוט.

...הוו יודעין שלא כדיני ממונות דיני נפשות: דיני ממונות - אדם נותן ממון ומתכפר לו; דיני נפשות - דמו ודם זרעיותיו תלויין בו עד סוף העולם, שכן מצינו בקין שהרג את אחיו שנאמר (בראשית, ד' 10): "דמי אחיך צועקים"; אינו אומר "דם אחיך" אלא "דמי אחיך" - דמו ודם זרעיותיו... לפיכך נברא אדם יחידי, ללמדך שכל המאבד נפש אחת מישראל, מעלה עליו הכתוב, כאילו איבד עולם מלא; וכל המקיים נפש אחת מישראל, מעלה עליו הכתוב כאילו קיים עולם מלא... ולהגיד גדולתו של הקדוש ברוך הוא: שאדם טובע כמה מטבעות בחותם אחד, וכולם דומין זה לזה; ומלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא טבע כל אדם בחותמו של אדם הראשון, ואין אחד מהן דומה לחברו. לפיכך כל אחד ואחד חייב לומר: בשבילי נברא העולם. ושמא תאמרו: מה לנו ולצרה הזאת? והלא כבר נאמר (ויקרא ה' 1): "והוא עד או ראה או ידע אם לא יגיד" וגו'...

(סנהדרין ד' ה')

נראה שמשנה זו היא שסיפקה למחבר הפיוט את הפסוק מספר ויקרא, שבו נאמר שהוא עד או שהוא ידע, והיא שהעמידה את יום הדין במקום הנורא כל כך, שהרי דיני נפשות - שהם מהותו של יום הדין - הם עולם ומלואו.
בספר הזיכרונות של הקדוש ברוך הוא, לכל אדם חותמו הוא (אף על פי שכל בני האדם טבועים בחותם אחד), ועל כן ישנה חשיבות עצומה לגורלו של כל אדם ואדם.

בבית זה מופיעה המילה **מאליו** (ומאליו ייקרא), ועיון בשורשה של מילה זו מלמד כי הוא קשור לחוזק ולעצמה. להלן הממצאים המוכיחים זאת.
איל (כמו בצירוף: עוז ואייל) (תה' פ"ח 5) = כוח.
יש **לאל** ידו (ברי ל"א 29) = יש בכוחו.
מכאן נראה שמשמעותו היסודית של שורש זה היא: עצמה, כוח.

אשר לכינויו של הקב"ה - **אל, אלהים** - תכונת הכוח והעצמה ברורה בו, והיא נמנית בפירוט תכונות אחרות שלו: אל רחום וחנון, ארך אפיים וגו' (שמות ל"ד 6).
אילי מואב (שמ' ט"ו 15), **אילי הארץ** (מל"ב כ"ד 15) הם האנשים בעלי העוצמה ובעלי הכוח, העשירים והתקיפים; ובלשון ימינו אנו מכירים **אילי הון ואילי נפט**.
בדומה לאומנות, העמודים התומכים (המחזיקים) בקירות בית המקדש, כך גם **האיל** הוא עמוד התומך בקיר: "וימד איל הפתח שתיים אמות" (יחז' מ"א 3).
האיל הוא גם קורת ברזל, שהשתמשו בה כדי לנגח חומות, כפי המצוי אצל יוסיפון (יוסף בן גוריון הכהן, ירושלים תשט"ז - חובר על ידי איטלקי בעילום שם במאה ה-10, עמ' של"ח): "ויערוך (טיטוס) ארבעה אילי ברזל כדי לנגח בהם את החומה".
הכינוי **איל** לזכר בכבשים מלמד כנראה על מעמדו המיוחד בעדר.

נראה שהמילה **מאליו** מתקשרת גם היא למשמעות זו:
מובן מאליו = מובן מעצמו (שורש: עצמה), מכוחו, ללא התערבות של גורם חיצוני.
מאליו ייקרא = הדברים ייקראו מעצמם (מעוצמתם, מכוחם הם) ללא התערבות של גורם (=גרם, עצם, כוח) חיצוני.
כך יוצרת גם מילה זו (כמו גם המילה **באמת**) לכידות עם הבית הראשון, שמרובות בו המילים השייכות לשדה הסמנטי של החוזק.

התנועה ביום הדין

וּבְשׁוֹפָר גָּדוֹל יִתָּקַע
וְקוֹל דְּמָמָה דַּקָּה יִשָּׁמַע
וּמַלְאָכִים יֵחָפֵזוּן
וְחִיל וּרְעָדָה יֹאחֵזוּן
וְיֹאמְרוּ הִנֵּה יוֹם הַדִּין
לִפְקוֹד עַל צְבָא מָרוֹם בַּדִּין
כִּי לֹא יִזְכּוּ בְּעֵינֶיךָ בַּדִּין

מה היא משמעות המילה **חיל**?
על פי ההקשר קשורה המילה **חיל** במשמעותה למילה **רעדה**; כלומר: היא מציינת מצב גופני או נפשי. מצב זה הוא מצב של תנועה. התנועה המסומנת על-ידי השורש רעד מוכרת לדוברי העברית בימינו.
מה היא התנועה המסומנת על-ידי השורש **חיל** (או חול)?
בדומה להוראתו בערבית מסמן השורש ח' ו' ל' תנועה סיבובית במעגל, בין משמחה ומששון (מחול, מחולות-שופטים כ"א 21), בין מצער ומפחד ("לבי יחיל בקרבי ואימות מוות נפלו עליי"-תה' נ"ה 5).
הוא נאמר על צירי לידה ("יחיל כיולדה", תהלים מ"ח 7), והוא נאמר על יצירה בכלל ("ראתה ותחל הארץ", תהלים צ"ז 4).
יחד עם הפועל **ייחפזון** מצליח המשורר ליצור תמונה של תנועה דינמית; וזאת בניגוד ליציבות של האל שתוארה קודם לכן.

מי יעבור?

וְכָל בָּאֵי עוֹלָם יַעֲבְרוּן לְפָנֶיךָ כִּבְנֵי מָרוֹן
כְּבַקָּרַת רוֹעֶה עֶדְרוֹ
מַעֲבִיר צֹאנוֹ תַּחַת שִׁבְטוֹ
כֵּן תַּעֲבִיר וְתִסְפֹּר וְתִמְנֶה
וְתִפְקֹד נֶפֶשׁ כָּל חָי
וְתַחְתֹּךְ קִצְבָה לְכָל בְּרִיָּה
וְתִכְתֹּב אֶת גְּזַר דִּינָם

מילים מקשרות במעבר מבית לבית:

בבית זה המילה המנחה היא הפועל **עבר**. היא מופיעה שלוש פעמים. הנושא, זה שעובר, הוא האדם, בני האדם, אשר כל פעם שהם מוזכרים הם מכונים בלשון אחרת: באי עולם, נפש כל חי, בריה, ופעם הם משולים לצאן.

כאמור, המילה המנחה היא הפועל **עבר**; ועל פי הטכניקה האמנותית של מחבר הפיוט, כפי שכבר ראינו לעיל - בקשר למילים **אמת וחותם** - הוא יוצר קשר בין בית לבית על ידי שימוש באותה מילה אך במשמעות שונה (פוליסמיה).

משמעותו הרגילה של הפועל **עבר** היא תנועה ממקום למקום, ואכן זוהי משמעותו בשלוש הופעותיו בבית זה: באי עולם **יעברון** לפניך

כ... רועה... **מעביר** צאנו תחת שבטו

כן [אתה] **תעביר**... נפש כל חי.

בבתים הבאים משמעות הפועל **עבר** שונה, ומשמעויות אלה יפורטו בהמשך.

גם במילה **מרון** אפשר לראות ביטוי מקשר מעין זה. בבית הקודם מופיעה המילה **מרום**, מילה שאפשר לראותה כזהה לה (על חילופי ס'-ן' להלן); ועל פי שיטתו של המחבר, המביא אותה מילה במשמעויות שונות, נראה שהמילה מרון אינה שווה במשמעותה למרום.

מהי משמעותו של הצירוף **כבני מרון**?

לצירוף זה ניתנו כמה פירושים, ביניהם:

1) כבני מרון = כבני צאן

2) כבני מרון = כבנימרון (כמו ב-נומירון, במִפקד)

3) כבני מרון = כבני מרום (כמו מלאכים).

פירושים מספר לביטוי אחד מלמדים על כך שבעצם אין משמעותו ברורה חד משמעית.

בדרך כלל מוכרת תופעה זו, של פירושים מספר, כאשר הביטוי שבו עסקינן הוא יחידאי.

הידעת?!

על פי אחת התפיסות של המושג **"משמעות"**, משמעותו של ביטוי לשוני נלמדת מתוך ההקשרים השונים שבהם הוא מופיע בשפה. לשם כך נדרשים לפחות שני הקשרים שונים. אם הביטוי מופיע בכל החומר הלשוני הידוע פעם אחת בלבד, בהקשר אחד בלבד, אי אפשר לדעת בוודאות את משמעותו המדויקת, ואפשר רק לשערה. בקרב הפרשנים המסורתיים מכונה מילה כזאת "מילה יחידאית" או "אין לה רֵע".

ברור שכל אחד מן הפירושים חייב שיהיה לו על מה לסמוך, וכיוון שהביטוי יחידאי, הפירוש יכול להיאחז בכל הקשר שיבחר המפרש, ובלבד שיהיה הגיוני.
בחינה של שלושת הפירושים שהובאו לעיל מעלה כי:

1) הפירוש הראשון קושר אטימולוגית (מבחינת הגיזרון, השורש) את המילה **מרון** למילה הארמית א(י)מר - כבש.
ה-א׳ המופיעה במילה הארמית ידועה כעיצור בלתי יציב, שאינו חלק בלתי נפרד משורש המילה; ויעידו על כך זוגות השורשים הבאים: אכל/כלה; אכף/כפה; אטם/טמם/(טמטם).
גם מבחינת ההקשר הענייני יש לפירוש זה על מה לסמוך, שכן בהמשך הדברים מתוארת תמונה של רועה ועדרו ומוזכרת המילה צאן. פירוש זה מובא בתלמוד במסכת ראש השנה י״ח ע״א: ״מאי כבני מרון? הכא תרגימו כבני אמרנא.״

2) הפירוש השני קושר אטימולוגית את הצירוף **כבני מרון** למילה הלטינית numerus = גדוד.
התופעה של ״חיתוך״ של כמה אלמנטים לשוניים שלא במקום הראשוני ידועה. דוגמאות לכך:
ש + ל + שלמה > של + שלמה - כך נוצרה בעברית מילת היחס **של**; ורח + שמן (ירח [חודש] שמיני) מרח + שוון > מרחשוון > מר + חשוון (כך התקבל בעברית שמו של החודש **חשוון**);
כך גם מוסברת הצורה **כבני מרון**:
כ + ב + נימרון > כבני + מרון.
גם מבחינת ההקשר הענייני יש לפירוש זה על מה לסמוך, שכן קודם לכן מובאת המילה צבא, מתוארת תמונה של צבא, וכן מתוארת תמונה של מְפקד כעין צבאי. פירוש זה עולה בקנה אחד עם המובא בתלמוד בהמשך לדברים שהוזכרו לעיל: ״אמר רב יהודה אמר שמואל כחיילות של בית דויד.״

3) על פי הפירוש השלישי **בני מרון** הם בני מרום (מלאכים). התופעה של חילוף מ׳ ו-נ׳ סופיות מוכרת, ולהלן כמה דוגמאות: גירושין/גירושים; מטבילין/מטבילים. בכלל, ה-ן׳ היא הסופית הרגילה לציון מספר רבים בארמית (וגם בערבית), המקבילה ל-ס׳ בעברית.
גם מבחינת ההקשר הענייני יש לפירוש זה על מה לסמוך, שכן לפני ביטוי זה מתוארת תמונת בית דין של מעלה, מתוארים מלאכים, ומובא הביטוי צבא מרום.
פירוש זה הוצע על ידי מ״ה הברמן.

ציון מפורש של הזמן

בְּרֹאשׁ הַשָּׁנָה יִכָּתֵבוּן
וּבְיוֹם צוֹם כִּפּוּר יֵחָתֵמוּן

שני הפעלים - **כתב וחתם** - נמצאים כבר בבית השני, בהקשר של בית המשפט, לפיכך האלמנט החדש כאן הוא ציון הזמן. עד לשורה זו לא פורש מהו אותו יום נורא ואיום, ורק כאן אומר הפייטן מפורשות, כי מדובר בראש השנה וביום כיפור.
אבל ציון הזמן איננו מתקשר אל חלק זה או אחר של הפיוט - הוא קשור לפיוט כולו, הוא הרקע של הפיוט כולו; וכיוון שכך, לבית זה מקום מרכזי בפיוט.
אם כן, הפעלים **כתב וחתם** מתקשרים למה שכבר נאמר, אבל הם מתקשרים גם להמשך. שלושת הבתים הבאים (6, 7, 8) הם פירוט של הכתיבה והחתימה, הם מפרטים את האפשרויות השונות לחתימה, ופירוט זה נעשה באמצעות הנוסחה: מי (ב)... ומי... (ב)...
סוג כזה של קישוריות (הכללה ופירוט) הוא מקובל ביותר (ראו, למשל, אלון (תשנ"ד), תיאור המבנה של עשרת הדברות), ואם כי הוא איננו המאפיין המובהק של הקישוריות בפיוט זה, הוא מופיע גם בסופו של הפיוט ("עשה למען שמך" ואחר כך פירוט).

משמעויות מנוגדות

בַּמָּה יַעֲבֹרוּן וְכַמָּה יִבָּרֵאוּן
מִי יִחְיֶה וּמִי יָמוּת
מִי יְקֻצּוֹ וּמִי לֹא יְקֻצּוֹ
מִי בַמַּיִם וּמִי בָאֵשׁ
מִי בַחֶרֶב וּמִי בַחַיָּה
מִי בָרָעָב וּמִי בַצָּמָא
מִי בָרַעַשׁ וּמִי בַמַּגֵּפָה
מִי בַחֲנִיקָה וּמִי בַסְּקִילָה
מִי יָנוּחַ וּמִי יָנוּעַ
מִי יַשְׁקִיט וּמִי יְטַרֵּף
מִי יִשָּׁלֵו וּמִי יִתְיַסֵּר
מִי יָרוּם וּמִי יִשְׁפָּל
מִי יַעֲשִׁיר וּמִי יַעֲנִי

כבר ראינו כי כאמצעים לקישור בין הבתים השונים משתמש המשורר בטכניקה מיוחדת. הוא פותח בית במילה שהייתה שזורה בבית הקודם (מה שקראנו "מילה מנחה"), אבל מעניק לה מובן אחר. כך השתמש במילים: אמת, חותם, בני מרון, וכך במילה יעברון.

בבית הקודם שימש הפועל **עבר** במשמעות של פועל תנועה, כלומר: נע ממקום למקום, ואילו כאן משמש הפועל **יעברון** במשמעות מנוגדת לפועל **ייבראון**. תהא משמעותו של **ייבראון** אשר תהא, משמעותו של **יעברון** שונה היא מאשר בבית הקודם (בבית הבא תהיה לו משמעות נוספת).
אם משמעות הפועל **ייבראון** קשורה לבריאה, ליצירה, ללידה, הרי ש**יעברון** מציג

תוכן שלילי, וכנראה הוא קיצור של: "**יעברון מן העולם**". **פירוש** זה עולה בקנה אחד עם המצוי אצל גולדשמידט, אשר מסתמך על הכתוב **במשנה** במסכת אבות ה' כ': "בן מאה כאילו מת ועבר ובטל מן העולם".

אבל ייתכן כי משמעות הפועל "**יבראון** קשורה לכריתה **ולכליה** כמו בצירוף: **בירא את היער**, ואז **יעברון** מציג תוכן חיובי - המשמעות **עשויה להיות**: **עמד ב...**, כמו בלשון ימינו: עבר את הבחינה = עמד בבחינה.

המשורר מצליח ליצור את הערפול במשמעות בכך שהוא **מביא** את הפועל ללא מילת היחס הקשורה אליו.

יהא הפירוש המדויק אשר יהיה, מה שבולט כאן הוא **הטכניקה** שבה משתמש המשורר, טכניקה של גיוון במשמעויות אותו הפועל.

כאמור, בבית זה משתמש המשורר בתבנית קבועה: **מי... ומי...** . באמצעות תבנית זו בא פירוט להכללה: **כמה יעברון וכמה ייבראון**, אשר **מפרטת** את מהות הכתיבה והחתימה.

הידעת?!

הפועל יטרף קשור לבלבול, לערבוב.
וכך אדם מטורף הוא מי שנתבלבלה עליו דעתו,
ביצה טרופה היא ביצה "מבולבלת", ביצה שעורבבה;
לטרוף את הקלפים משמעו: לבלבל, לערבב את הקלפים.

וּתְשׁוּבָה וּתְפִלָּה וּצְדָקָה
מַעֲבִירִין אֶת רֹעַ הַגְּזֵרָה

לקטע קטן זה מקום מרכזי וחשוב ביותר במבנה הכללי. **אפשר** לראות זאת בכך שהוא מכיל שתי מילים מנחות: תשובה, מעבירין. **השורש** ש' ו' ב' מתקשר לקטע הבא, והשורש ע'ב'ר' לקטע שבא קודם לכן; ובכך הוא **יוצר לכידות** של הפיוט כולו.

↑
ו[תשובה] ותפילה וצדקה [מעבירין] את רוע הגזרה.
↓

סוג כזה של התקשרות ראינו כבר קודם לכן, אמנם **לגבי** קטעים קטנים יותר, במשפט:

"וכל באי עולם יעברון לפניך כבני מרון":

הביטוי השני (על פי סדרו) מבין השניים, בני מרון, **קושר למה** שהיה קודם לכן. ויעברון, כפי שכבר נאמר, קושר למה שיבוא אחר כך.

↑
וכל באי עולם [יעברון] לפניך [כבני מרון]
↓

נאמן לדרכו האמנותית, שלפיה "משחק" המשורר במשמעויות השונות של שורש מסוים, גם כאן יש לפועל ע'ב'ר' משמעות נוספת. פירושו של **להעביר** כאן היא לסלק, לבטל. וכך: מעבירין את רוע הגזרה = מבטלים את רוע הגזרה. במשמעות זו מופיע הפועל בתנ"ך בפסוקים הבאים, למשל:

"כי כן אעשה לו **להעביר** את הממלכה מבית שאול ולהקים את כיסא דויד על ישראל ועל יהודה" (שמ"ב ג' 9-10);

"ותתחנן לו **להעביר** את רעת המן ואת מחשבתו אשר חשב על היהודים" (אסתר ח' 3). המבנה התחבירי של הפסוק במגילת אסתר הוא המבנה שבמתכונתו בנה המשורר את הצירוף "מעבירין את רוע הגזרה", שכן בשניהם מפורש המושא הישיר (האובייקט המסולק), ולא מפורש המקום שממנו הוא מסולק (כמו מבית שאול, למשל).

במבנה זה השתמש גם יהודה הלוי, שחי בימי הביניים: "היו ממנים הממונה ומעבירין המועבר" (הכוזרי ג' ס"ה).

המילה **תשובה** מתקשרת לקטע הבא:

כִּי כְשִׁמְךָ כֵּן תְּהִלָּתֶךָ
קָשֶׁה לִכְעוֹס וְנוֹחַ לִרְצוֹת
כִּי לֹא תַחְפֹּץ בְּמוֹת הַמֵּת
כִּי אִם בְּשׁוּבוֹ מִדַּרְכּוֹ וְחָיָה
וְעַד יוֹם מוֹתוֹ תְּחַכֶּה לוֹ
אִם יָשׁוּב מִיָּד תְּקַבְּלוֹ

המשורר מביא את הפועל **שוב** וכך מקשר את חלקי הפיוט, אך אין הוא מפתח את נושא התשובה באמצעות "משחקים" בשורש המילה כפי שנהג לעשות קודם לכן, וכפי שעושה ירמיהו בפועל **שוב** (למשל פרק ג').

מה שמעניין את המשורר הוא המילה=המושג **שם**. לשם כך הוא מביא את המילה הזאת מיד בתחילת הבית, עוד לפני הפועל **שוב** אשר מתקשר לאחור. לפי שיטתו, שיטת ההתקשרות המשורגת באמצעות המילה המנחה, מתקשרת המילה **שמך** להופעות השונות של **שם** שיבואו אחר כך, בבית האחרון:

אֵין פֵּרוּשׁ לְעֵילוֹם שִׁמְךָ
שִׁמְךָ נָאֶה לְךָ
וְאַתָּה נָאֶה לְשִׁמְךָ
וּשְׁמֵנוּ קָרָאתָ בִּשְׁמֶךָ
עֲשֵׂה לְמַעַן שִׁמֶךָ
וְקַדֵּשׁ אֶת שִׁמְךָ

עַל מַקְדִּישֵׁי שְׁמֶךָ
בַּעֲבוּר כְּבוֹד שִׁמְךָ הַנַּעֲרָץ וְהַנִּקְדָּשׁ
כְּסוֹד שִׂיחַ שַׂרְפֵי קֹדֶשׁ
הַמַּקְדִּישִׁים שִׁמְךָ בַּקֹּדֶשׁ

עם כל החשיבות של התנהגותו של האדם, של חזרתו בתשובה, הטיעון העיקרי לזיכוי בדין הוא שמו של הקדוש ברוך הוא.
האם אין טיעון זה מוכר לנו מדבריו של משה אל הקב"ה כאשר רצה לכלות את עמו?!

פעילות לסטודנטים והערות למורה

1. משמעות גרעינית ושדה סמנטי

מה משותף מבחינת **המשמעות** למילים:
נורא, איום,
תינשא, יכון?
האם אפשר לומר כי **הן שייכות** לשדה סמנטי משותף?
כיצד מתקשרת אליהן **המילה תוקף**?

לגבי המושג "שדה **סמנטי**" **ראו**:

- ניר, ר. (תשל"ח). **סמנטיקה של העברית החדשה**, עמיחי, עמ' 168-178.
- רגב, ז. (עורכת **וכותבת**) (תשמ"ה). **סמנטיקה בחיי יום יום**, משרד החינוך והתרבות, האגף **לתכניות** לימודים, מעלות, עמ' 57-68.
- ניר, ר. (תשמ"ט). **סמנטיקה עברית - משמעות ותקשורת**, האוניברסיטה הפתוחה, יחידות **4-6**.
- עמנואל, א. (תשנ"ד). **הבלשנות**, הרעיון העיקרי ומשפט המפתח, בתוך: **מקראה בקורס עקרונות ומעשים בהוראת הקריאה**, האוניברסיטה הפתוחה, ת"א עמ' 457-466.

למורה: יש להסב את **תשומת** לבו של הסטודנט לכך שהמשמעות הגרעינית של מילה מובעת **בשורש, וכדי** למצוא משמעות של שורש יש למצוא את היסוד המשמעי המשותף **של כמה** מילים המכילות אותו השורש.

מהו שורשה של המילה **אמת**?
את שורשה של המילה **תוכלו** למצוא במילון. תוכלו להיעזר בעובדה כי בנטיית המילה יש דגש באות **ת"י"ו (אמתי)**.
כיצד מתקשרת גם **היא לשדה** סמנטי זה?

למורה: אם העבודה **נעשית לפני** קריאת הפרק, תוכל **להביא** לפני הסטודנט פסוקים מספר מן המוצגים **כאן, כגון:** ויהי ידיו אמונה, האומנות בבית המקדש, ולבקש ממנו למצוא את משמעות **השורש**, כלומר: את היסוד המשמעי המשותף לכל המילים המשתייכות לאותה **משפחת מילים**.

מה הן המילים המתקשרות **לשדה** הסמנטי של בית המשפט בבית השני?
כיצד אפשר לקשור **לשדה סמנטי** זה את המילה אמת ("אמת כי אתה הוא דיין")?

2. מילים מלכדות בפיוט

לפניכם כמה שורשים ומילים: עבר, מי, דין, שוב, שם, אין.
מצאו בפיוט את ההופעות השונות של מילים אלה או של מילים הקשורות אליהן בשורשן.
כתבו: כיצד מלכדות מילים אלה חלקים של הפיוט?
למורה: אפשר להפנות את הסטודנט למאמרים השונים על תפקידה של המילה המנחה.

3. רעיונות מרכזיים בפיוט

קראו בספר שמות ל"ב 11-14 וכתבו:

א. מה היה טיעונו של משה כלפי הקב"ה, כאשר רצה לכלות את בני ישראל במדבר?

ב. השוו את דבריו של משה לטיעונים שמציג מחבר הפיוט כדי שהקב"ה יזכה בדין את היהודי המתפלל.

ביבליוגרפיה

אלון, ע. (1987). להלביש את לשוננו חג, **קובץ לחג הפסח**, המרכז למועדי ישראל, מכללת בית ברל.

בן עמי צרפתי, ג. (תשל"ח). **סמנטיקה עברית** (בייחוד פרקים חמישי ותשיעי), ירושלים, הוצאת א. רובינשטיין.

ניר, ר. (תשמ"ט). **סמנטיקה עברית - משמעות ותקשורת**, האוניברסיטה הפתוחה, יחידות 4-6, תל אביב.

ניר, ר. (תשל"ח). **סמנטיקה של העברית החדשה**, עמיחי, עמ' 168-178.

רגב, ז. (עורכת וכותבת), (תשמ"ה). **סמנטיקה בחיי יום יום**, משרד החינוך והתרבות, האגף לתכניות לימודים, מעלות, עמ' 57-68.

רובינשטיין, א. (תשל"א). **הצירוף הפועלי**, תל אביב, הקיבוץ המאוחד.

מקורות הטקסט במקרא ובמדרש

מטרתו של קובץ המקורות שלהלן היא להדגים את הרקע התרבותי, שממנו שואב הפייטן את מקורותיו הרעיוניים, ולהראות כיצד הופכים המקורות הקדומים לפיוט בעל רקע אידאי המשתלב בסדר התפילות של הימים הנוראים.
חלק מן המקורות הובאו כבר בפרקים הקודמים. אנו חוזרים ומביאים אותם כאן, בהנחה שריכוזם בפרק זה יקל על הלומד ויאפשר לימודו של הפרק כנושא לעצמו.
לחלק מן המקורות נביא הארות והערות, לפי המספר הסידורי של המקור.

פיוט 1

וּנְתַנֶּה תֹּקֶף קְדֻשַּׁת הַיּוֹם / כִּי הוּא נוֹרָא וְאָיוֹם,
וּבוֹ תִנָּשֵׂא מַלְכוּתֶךָ, / וְיִכּוֹן בְּחֶסֶד כִּסְאֶךָ,
וְתֵשֵׁב עָלָיו בֶּאֱמֶת/

א. "נורא ואיום" — חבקוק א' 7: "איום ונורא הוא, ממנו משפטו ושאתו."

ב. "ובו תנשא מלכותך" - במדבר כ"ד 7: "וירם מאגג מלכו ותנשא מלכתו."

ג. "ויכון בחסד כסאך" - ישעיהו ט"ז 5: "והוכן בחסד כסא וישב עליו באמת באהל דוד."

ד. "אמר רבא: אמר הקדוש ברוך הוא: אִמרו לפני בראש השנה מלכויות זיכרונות ושופרות.
מלכויות - כדי שתמליכוני עליכם. זיכרונות - כדי שיבוא לפני זיכרונכם לטובה, וּבַמֶּה? בַּשּׁוֹפָר."

בבלי, ראש השנה ל"ד, ע"ב.

ה. "תִּקעו בַחודש שופר: בחודש - חדשו מעשיכם. שופר - שִפרו מעשיכם. אמר הקדוש ברוך הוא: אם שיפרתם מעשיכם לפני אף אני עומד מכיסא דין ויושב על כיסא רחמים ומרחם אתכם והופך לכם מידת הדין למידת הרחמים. אימתי, בחודש השביעי."

ויקרא רבה כ"ט, ו'.

ו. אַף עַל פִּי שֶׁתְּקִיעַת שׁוֹפָר בְּרֹאשׁ הַשָּׁנָה גְּזֵרַת הַכָּתוּב, רֶמֶז יֵשׁ בּוֹ, כְּלוֹמַר: עוּרוּ, יְשֵׁנִים, מִשְּׁנָתְכֶם! וְנִרְדָּמִים, הָקִיצוּ מִתַּרְדֵּמַתְכֶם! וְחַפְּשׂוּ בְּמַעֲשֵׂיכֶם וְחִזְרוּ בִּתְשׁוּבָה וְזִכְרוּ בּוֹרַאֲכֶם!

רמב"ם, הלכות תשובה, פרק ג', הלכה ד'.

הערות

המקורות המקראיים, ובהמשך: דברי החכמים במקורות חז״ל, הם אבני היסוד להשקפה האידאית של הפיוט, שלפיה ראש השנה הוא יום המלכת האל.
פסוקי המקרא מדגישים את מוטיב הכיסא שעליו יושב שופט הארץ ואדונה, את מעלת הכיסא ואת הדרך שבה היושב על הכיסא דן את הבאים אליו למשפט - ביום ראש השנה.

א. הפסוק מספר חבקוק מעיד על יום המשפט.

ב. הפסוק מספר במדבר מעיד על המלכת האל.

ג. הפסוק מספר ישעיהו מעיד על הצירוף של ההמלכה של האל וישיבתו על כס הדין (דין = אמת).

נשים לב, כי בפסוקים כפשוטם אין כל קשר לראש השנה. חז״ל הם המקשרים אותם למועד זה.

ד-ה. בראש השנה תוקעים בשופר שלוש סדרות של תקיעות: 1. מלכויות
2. זיכרונות
3. שופרות.

פסוקי המקרא הנאמרים בתוך תפילת מוסף מעידים על כך.
(וראו גם: ש. ז. אריאל (1960). **אנציקלופדיה מאיר נתיב**, רמת גן, מסדה, עמ׳ 400-401).

❐ פיוט 2

אֱמֶת כִּי אַתָּה הוּא דַיָּן
וּמוֹכִיחַ וְיוֹדֵעַ וָעֵד, / וְכוֹתֵב וְחוֹתֵם (וְסוֹפֵר וּמוֹנֶה),
וְתִזְכֹּר כָּל הַנִּשְׁכָּחוֹת, / וְתִפְתַּח סֵפֶר הַזִּכְרוֹנוֹת,
וּמֵאֵלָיו יִקָּרֵא, / וְחוֹתַם יַד כָּל אָדָם בּוֹ,

א. ״וחותם יד כל אדם בו״ - איוב ל״ז 7: ״ביד כל אדם יחתום, לדעת כל אנשי מעשהו.״

ב. ״אמר רבי פְּרוּסְפְּדַאי אמר רבי יוחנן: שלושה ספרים נפתחין בראש השנה. אחד של רשעים גמורין, ואחד של צדיקים גמורין, ואחד של בינוניים. צדיקים גמורין -

נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים, רשעים גמורין - נכתבין ונחתמין לאלתר למיתה, בינוניים - תלויין ועומדין מראש השנה ועד יום הכיפורים. זכו - נכתבין לחיים, לא זכו - נכתבין למיתה. אמר רבי אָבִין: מַאי קְרָא - "יימחו מִסֵּפר חיים ועם צדיקים אל ייכתבו". "יימחו מספר" - זה ספרן של רשעים גמורין, "חיים" - זה ספרן של צדיקים, "ועם צדיקים אל ייכתבו" - זה ספרן של בינוניים. רב נחמן בר יצחק אמר מֵהָכָא: "ואם אַין מְחֵני נא מִסִּפרְךָ אשר כתבת". "מחני נא" - זה ספרן של רשעים, "מִסִּפְרְךָ" - זה ספרן של צדיקים, "אשר כתבת" - זה ספרן של בינוניים."

בבלי, ראש השנה ט"ז, ע"ב

ג. "אמר רבי אַבָּהוּ: אמרו מלאכי השרת לפני הקדוש ברוך הוא: ריבונו של עולם, מפני מה אין ישראל אומרים שירה לפניך בראש השנה וביום הכיפורים? - אמר להם: אפשר מלך יושב על כיסא דין וספרי חיים וספרי מתים פתוחין לפניו - וישראל אומרים שירה?!"

בבלי, ראש השנה ל"ב, ע"ב

ד. "על הראשונה הוא אומר: "מי שָׁעָנָה את אברהם בהר המוריה, הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה. ברוך אתה ה' גואל ישראל". על השנייה הוא אומר: "מי שענה את אבותינו על ים סוף, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם היום הזה. ברוך אתה ה' זוכר הנשכחות."

משנה תענית ב', ד'

ה. הוא היה אומר: הִיְלּוֹדִים למוּת, והמתים לחיות, והחיים לְדוּן, לֵידַע וּלְהוֹדִיעַ וּלְהִיָּוָדַע שהוא אֵל, הוא היוצר, הוא הבורא, הוא המבין, הוא הדיין, הוא עֵד, הוא בעל דין, הוא עתיד לָדוּן. ברוך הוא, שאין לפניו לא עַוְלָה, ולא שְׁכחה, ולא מַשּׂוֹא פנים, ולא מְקח שוחד; ודע, שהכול לפי החשבון. ואל יבטיחך יצרך שֶׁהַשְּׁאוֹל בֵּית מָנוֹס לָךְ, שעל כָּרְחֲךָ אתה נוצר, ועל כרחך אתה נולד, ועל כרחך אתה חי, ועל כרחך אתה מת, ועל כרחך אתה עתיד ליתן דין וחשבון לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא.

משנה אבות ד', כ"ב

הערות

ארבעת מקורות חז"ל שהובאו כבסיס רעיוני לבית זה ממשיכים את נושא המשפט מהבית הקודם. בפני שופט הארץ מונחים ספרים, ובאמצעות הרישום בספרים אלה דן האל את ברואיו. רישומים אלה הם תוצר מעשיהם ומחדליהם של בני האדם.

על זהותם ותפקידם של הספרים אנו למדים מתוך שני המדרשים הראשונים. במדרש הראשון אנו מוצאים שלושה ספרים (צדיקים, בינוניים, רשעים), ובשני - שניים (ספרי חיים וספרי מתים). בשני המדרשים הקב"ה הוא הממונה על הספרים.

ב. המדרש הזה מביא בהרחבה את השיפוט של האל, תוך התייחסות להתנהגותם של אנשים שונים: "כותב וחותם" מיד את הצדיקים לזכות ואת הרשעים לחובה. "סופר ומונה" מתייחס לבינוניים, אשר האל ממשיך לספור ולמנות את מעשיהם בין ראש השנה ליום הכיפורים, לפני שהוא חורץ את דינם.

ג. דברי רבי אבהו מתארים את חרדת האנשים מפני יום הדין. הם אינם יכולים לשבח את האל בשירה, מתוך חרדה לגזר דינם: האם יהיו בין הזכאים או בין החייבים.

ד. עניינה של משנה זו (יחד עם קודמותיה) הוא תפילת יום התענית בשנת הבצורת. בתפילה זו הוסיפו לתפילת עמידה עוד ברכות נוספות, וחתימתה של הברכה השנייה, בין הנוספות, היא: "זוכר נשכחות", ביטוי הנמצא גם בפיוט. המשנה מפרטת את זכר הנשכחות, שהן ההיענות לאברהם וההיענות לעם ישראל בים-סוף, כתקדימים משפטיים היסטוריים.

ה. "וחותם יד כל אדם בו": פסקה זו בפיוט מבוארת ומורחבת על ידי התיאור מתוך המשנה, לפיו רק הקב"ה מסוגל לשמש בכל התפקידים, ולכן על כורחנו אנו נידונים לפניו.

הדגשת מהות הצדק האלוהי באה לידי ביטוי בציטוט מתוך המשנה במסכת אבות. אין זו מערכת משפטית מסודרת, אשר בה לכל גורם תפקיד ברור ואין רשות אחת חודרת לתחום השנייה. הקב"ה, שדינו דין מוחלט וצודק במובן השלם ביותר של המילה, ממלא את כל התפקידים הנדרשים במשפט. בסיכומו של התהליך מגיעים לגזר הדין האלוהי, שהוא אמת מוחלטת (שלא כמו במערכת המשפטית האנושית, שבה קיימת האפשרות של הונאה, טעות או עדות שקר).

☐ מיתן 3

וּבְשׁוֹפָר גָּדוֹל יִתָּקַע, / וְקוֹל דְּמָמָה דַּקָּה יִשָּׁמַע,
וּמַלְאָכִים יֵחָפְזוּן, / וְחִיל וּרְעָדָה יֹאחֵזוּן,
וְיֹאמְרוּ הִנֵּה יוֹם הַדִּין, / לִפְקוֹד עַל צְבָא מָרוֹם בַּדִּין,
כִּי לֹא יִזְכּוּ בְעֵינֶיךָ בַּדִּין,

א. "ובשופר גדול יתקע" - ישעיהו כ"ז 13: "והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול..."

ב. "וקול דממה דקה ישמע" - איוב ד' 16: "...דממה וקול אשמע."

ג. "לפקוד על צבא מרום בדין" - ישעיהו כ"ד 21: "והיה ביום ההוא יפקוד ה' על צבא המרום במרום, ועל מלכי האדמה על האדמה."

ד. "כי לא יזכו בעיניך בדין" - איוב ט"ו 14-15: "מה אנוש כי יזכה, וכי יצדק ילוד אישה. הן בְּקְדֹשָׁו לא יאמין, ושמים לא זַכּוּ בעיניו."

ה. "אמר רבי אַבָּהוּ למה תוקעין בשופר של אַיִל: אמר הקדוש ברוך הוא: תִּקעו לפַני בשופר של איל, כדי שאזכור לכם עקדת יצחק בן אברהם, ומעלה אני עליכם כאילו עקדתם עצמכם לפַני."

תלמוד בבלי, ראש השנה ט"ז, ע"א.

ו. "יהודה ברבי נחמן פָּתַח: (תהלים מז ו') "עלה אלהים בתרועה יהוה בקול שופר". בשעה שהקדוש ברוך הוא יושב ועולה על כיסא דין - בדין הוא עולה, מאי טעם - "עלה אלהים בתרועה". ובשעה שישראל נוטלין שופָרותיהן ותוקעין לפני הקדוש ברוך הוא, עומד מכיסא הדין ויושב בכיסא רחמים, דִּכְתִיב: "יהוה בקול שופר", ומתמלא עליהם רחמים ומרחם עליהם והופך עליהם מידת הדין לרחמים. אימתי - "בחודש השביעי"."

ויקרא רבה, פרשה כ"ט, ג'.

הערות

בבית זה אנו פוגשים את השופר, שהוא כלי הקדושה המרכזי והחשוב של הימים הנוראים. פסוקי המקרא מראים את מקורה של ההתרחשות בשמים ואת השפעת קול השופר על השומעים אותו.

א-ה. המקורות המקראיים מעידים על תקיעה בשופר בזמנים של חרדה ותקווה. אין הם מעידים על תקיעה בשופר דווקא בראש השנה. כיוון שבעיני חז"ל ראש השנה הוא יום הדין, יום של חרדה ותקווה - הם מקשרים פסוקים אלה לתקיעת השופר בראש השנה.

דבריו של רבי אבהו מסבירים את תקיעת השופר בראש השנה. לכאורה, אפשר היה לתקוע בחצוצרות או בקרן של בעלי חיים אחרים. מדוע דווקא שופר של איל? השופר של איל מסמל את הקשר אל החרדה והתקווה, שהיו מנת חלקו של אברהם בעת עקידת יצחק. אברהם הביא את האיל כקורבן לאל, כתמורה ליצחק. התקיעה בשופר מקרן איל מציינת את נכונות עם ישראל לעמוד במבחנים הקשים כדוגמת אברהם, וכלפי האל היא מאזכרת את "זכות האבות" שעומדת לבנים בעומדם בימים הנוראים לפני אלוהים למשפט.

ו. המדרש מויקרא-רבה מפתח את משמעות התקיעה ומייחס לה כוחות מיוחדים במינם, שבאמצעותה מתמלא הקב"ה רחמים על עמו והופך את מידת הדין למידת הרחמים.
דברי רבי נחמן **מנוגדים** לדברי הפיוט. הוא מציג תמונה שבה קול השופר גורם לאל לרדת מכיסא הדין ולעבור אל כיסא הרחמים. הפיוט איננו מניח אפשרות כזאת.

❐ פיוט 4

וְכָל בָּאֵי עוֹלָם יַעַבְרוּן לְפָנֶיךָ כִּבְנֵי מָרוֹן:
כְּבַקָּרַת רוֹעֶה עֶדְרוֹ, / מַעֲבִיר צֹאנוֹ תַּחַת שִׁבְטוֹ,
כֵּן תַּעֲבִיר וְתִסְפֹּר וְתִמְנֶה / וְתִפְקֹד נֶפֶשׁ כָּל חַי,
וְתַחְתֹּךְ קִצְבָּה לְכָל בְּרִיָה, / וְתִכְתֹּב אֶת גְּזַר דִּינָם:

א. "כבקרת רועה עדרו" - יחזקאל ל"ד 12: "כבקרת רועה עדרו ביום היותו בתוך צאנו נפרשות כן אבקר את צאני..."

ב. "מעביר צאנו תחת שבטו" - ויקרא כ"ז 32: "וכל מעשר בקר וצאן כל אשר יעבר תחת השבט, העשירי יהיה קדש להי'."

ג. "כן תעביר ותספר ותמנה" - ירמיהו ל"ג 13: "עד תעברנה הצאן על ידי מונה, אמר הי'."

ד. "בארבעה פרקים העולם נידון: בפסח על התבואה, בעצרת על פירות האילן, בראש השנה - כל באי עולם עוברין לפניו כבני מרון, שנאמר "היוצר יחד לִבָּם המבין אל כל מעשיהם", ובחג נידונין על המים."
משנה, ראש השנה, א', ב'

ה. "תניא: הכול נידונים בראש השנה, וגזר דין שלהם נחתם ביום הכיפורים, דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר: הכול נידונין בראש השנה וגזר דין שלהם נחתם כל אחד ואחד בזמנו: בפסח על התבואה, בַּעֲצֶרֶת על פירות האילן, בְּחַג נידונין על המים, ואדם נידון בראש השנה וגזר דין שלו נחתם ביום הכיפורים."
בבלי, ראש השנה, ט"ז, ע"א

הערות

פסוקי המקרא שאולים מהוויית רעיית הצאן, שלה משמעות חקלאית ורוחנית כאחד. ביקורתו של הרועה יכולה להתפרש הן כמוסבת על הצאן והן כמוסבת (מטפורית) על העם.
מקורות חז"ל מסבירים את הרקע לעניין הדין בעולם. וזאת, משום הנחתם שלא ייעשה דבר בעולם מבלי שעבר את ביקורתו של האל. ניתן להבין מהם כי התיאור של הפיוט הוא לא רק ביחס לראש השנה, אלא גם ביחס לימי הדין השונים במשך השנה.

ד. המקור לביטוי "כבני מרון" בפיוט הוא במשנה זו. (עיינו גם בפרקים העוסקים בניתוח הלשוני והספרותי בעבודה זו.)

ה. הברייתא מלמדת אותנו כי הדין אינו נחתם בראש השנה לכל היקום. לפיכך, משך החרדה הנזכרת בפיוט הוא מעבר לראש השנה, אל המשכה. בכל פעם שהאדם מצפה בתקווה להצלחה וחרד מכישלון, יש בו הרגשה דומה לזו המתוארת בפיוט.

❑ מית 5

בְּרֹאשׁ הַשָּׁנָה יִכָּתֵבוּן, / וּבְיוֹם צוֹם כִּפּוּר יֵחָתֵמוּן.

א. "תניא, בית שמאי אומרים: שלוש כיתות הן ליום הדין: אחת של צדיקים גמורין, ואחת של רשעים גמורין, ואחת של בינוניים. צדיקים גמורין - נכתבין ונחתמין לאלתר לחיי עולם, רשעים גמורין - נכתבין ונחתמין לאלתר לגיהנום. שנאמר 'ורבים מְיָשֵׁנֵי אדמת עָפר יקיצו אלה לחיי עולם ואלה לַחֲרפות לְדִראון עולם', בינוניים - יורדין לגיהנום ומצפצפין ועולין."

בבלי, ראש השנה, ט"ז, ע"ב.

ב. "אמר רבי כרוספדאי, אמר רבי יוחנן: שלושה ספרים נפתחים בראש השנה: אחד של רשעים גמורים ואחד של צדיקים גמורים, ואחד של בינוניים. צדיקים גמורין נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים. רשעים גמורין נכתבים ונחתמים לאלתר למיתה. בינוניים תלויין ועומדין מראש השנה ועד יום הכיפורים. זכו - נכתבין לחיים. לא זכו - נכתבין למיתה."

בבלי, ראש השנה, ט"ז, ע"ב.

ג. "כולהם נידונין בראש השנה וגזר דינו של כל אחד **ואחד מתחתם** ביום הכיפורים (...) צדיקים גמורים כבר נטלו איפופסי של חיים **מראש השנה** (...) רשעים גמורין כבר נטלו אפופסי שלהן מראש השנה (...) בינוניים **כבר ניתן** להם עשרת ימי תשובה שבין ראש השנה ליום הכיפורים. אם עשו **תשובה** נכתבין עם הצדיקים. ואם לאו - נכתבין עם הרשעים."

ירושלמי, **ראש השנה**, א', ג', דף נ"ז, א'.

הערות

א. הברייתא מפרטת את פעולת הדין של האל בראש **השנה וביום** הכיפורים. פירוט זה הוא הבסיס לדברי הפייטן "בראש השנה **ייכתבון**/וביום צום כיפור ייחתמון".

ב-ג. המקור מתוך התלמוד הבבלי, ראש השנה, שממנו **שאב** הפייטן את הצהרתו בדבר המעמד השונה של ראש השנה ויום הכיפורים **בתהליך** המשפט של בית דין של מעלה, בא להדגים ולהמחיש את מעמדם **של בני** האדם לפני הדין: "צדיקים גמורין" או "רשעים גמורין" אינם זקוקים **כביכול** ליום הכיפורים, שכן גורלם ברור כבר בראש השנה. אך היות שאין בעולם **הריאלי** "צדיקים גמורים" או "רשעים גמורים", העולם כולו, על כל יושביו, **עומד ותלוי** בדין ב"עשרת ימי תשובה" שבין ראש השנה ויום הכיפורים.

וראו גם: הערות לבית 2 (עמ' 55).

☐ מתיים 6–8

בָּמָּה יַעֲבֹרוּן וְכַמָּה יִבָּרְאוּן. / מִי יִחְיֶה, וּמִי יָמוּת.
מִי בְקִצּוֹ, וּמִי לֹא בְקִצּוֹ. / מִי בַמַּיִם, וּמִי בָאֵשׁ.
מִי בַחֶרֶב, וּמִי בַחַיָּה. / מִי בָרָעָב, וּמִי בַצָּמָא.
מִי בָרַעַשׁ, וּמִי בַמַּגֵּפָה. / מִי בַחֲנִיקָה, וּמִי בַסְּקִילָה.
מִי יָנוּחַ, וּמִי יָנוּעַ. / מִי יִשָּׁקֵט, וּמִי יְטֹרָף.
מִי יִשָּׁלֶו, וּמִי יִתְיַסֵּר. / מִי יָרוּם, וּמִי יֻשְׁפַּל.
מִי יַעֲשִׁיר, וּמִי יַעֲנִי.

א. "מי... ומי..." - תבנית לשון החוזרת במקרא פעמים **רבות. למשל**: תהלים כ"ד 3: "**מי** יעלה בהר ה' **ומי** יקום במקום **קדשו**".

איוב ל"ד 12-13: "אף אמנם אל לא ירשיע, ושדי לא יעות משפט. **מי** פקד עליו ארצה **ומי** שם תבל כולה".
איוב ל"ו 22-23: "הן אל ישגיב בכחו, **מי** כמוהו מורה. **מי** פקד עליו דרכו, **ומי** אמר פעלת עולה".

ב. "מי בחרב"..." - ירמיהו ט"ו 2-5: "והיה כי יאמרו אליך אנה נצא, ואמרת אליהם: כה אמר ה': **אשר למות - למות, ואשר לחרב - לחרב, ואשר לרעב - לרעב, ואשר לשבי - לשבי**. (...) כי **מי** יחמל עליך ירושלים **ומי** ינוד לך **ומי** יסור לשאל לשלום לך".

ג. " מי בקצו..." - קוהלת ג' 1-8: "עת ללדת ועת למות, עת לטעת ועת לעקור נטוע, עת להרוג ועת לרפוא, עת לפרוץ ועת לבנות..."

ד. "אלהי, עד שלא נוצרתי איני כדַי ועכשיו שנוצרתי כאילו לא נוצרתי. עפר אני בחיי, קל וחומר במיתתי, הרי אני לפניך ככלי מלא בושה וכלימה. יהי רצון מלפניך יהוה אלהי ואלהי אבותי שלא אחטא עוד, ומה-שחטאתי לפניך מָרֵק ברחמיך הרבים, אבל לא על ידי ייסורים וחוליים רעים."

בבלי, ברכות י"ז ע"א

הערות

דינו של כל אדם למות - זהו מושכל יסוד: "וְיָשָׁב העפר על הארץ כשהיה, והרוח תשוב אל-האלוהים אשר נְתָנָהּ" (קוהלת י"ב 7). אך המוות הבא "בקצו" טוב ממוות "שלא בקצו". רעיון זה מבוטא גם בקטע המדרשי מתוך התלמוד הבבלי, ברכות, שהינו תחינה אישית. גם כאן המוות נתפס כתהליך ברור, אבל כיוון שיש למוות דרכים שונות, מבקש המתפלל להעדיף דרך אחת על פני האחרות.

א-ג. המקורות המקראיים מצביעים על תבניות לשון מקובלות ("מי ומי"), אך גם על העונש למי שראוי לו ("אשר למות - למות..."), וגם על ההשוואה הניגודית בין טוב ורע ובין גורל חיובי ושלילי ("עת ללדת, ועת למות..."). מראי מקום רבים נוספים ניתן למצוא בקונקורדנציה, ואפשר לנצלם לצורך עבודת תרגול עם הסטודנטים.

ד. בעזרת התחינה אפשר להרחיב את ביטויי הפייטן ליום הדין, ולהבהיר באמצעותה מה מבקש האדם כדי שיהיה בין החיים (ולא בין המתים), ובין החיים בטוב (ולא בין החיים ברע).

מית 9

זום קול מאון

וּתְשׁוּבָה וּתְפִלָּה וּצְדָקָה
מַעֲבִירִין אֶת רוֹעַ הַגְּזֵרָה

א. "ר' יוּדָן בשם ר' אלעזר אמר: שלושה דברים מבטלים גזרות רעות. ואילו הם? תפילה וצדקה ותשובה. ושלושתם נאמרו בפסוק אחד: 'ויכנעו עמי, אשר נקרא-שמי עליהם, ויתפללו ויבקשו פני וישובו מדרכיהם הרעים ואני אשמע מן-השמים ואסלח לחטאתם' (דה"ב ז, יד). 'ויתפללו' - הרי תפילה; 'ויבקשו פני' - הרי צדקה, כמו שאתה אומר: 'אני בצדק אחזה פניך' (תהלים יז, טז); 'וישובו מדרכיהם הרעים' - הרי תשובה, ואחר כך: 'ואסלח לחטאתם ואֶרְפָּא את-ארצם'".

בראשית רבה, פרשה מ"ד, י"ב (מהדורת א. א. הלוי)

ב. "על כן יורה חטאים בדרך' (תהלים כ"ה) - שֶׁמּוֹרֶה דרך תשובה. שאלו לָחָכָמָה: חוטא מהו ענשו? - אמרה להם: 'חטאים תרַדף רעה' (משלי י"ג). שאלו לנבואה: חוטא מהו ענשו? אמרה להם: 'הנפש החוטאת היא תמות' (יחזקאל י"ח). שאלו לתורה: חוטא מהו ענשו? אמרה להם: יביא אָשָׁם ויתכפר לו. שאלו להקדוש ברוך הוא: חוטא מהו ענשו? אמר להם: יעשה תשובה ויתכפר לו. זהו שנאמר: 'על כן יוֹרֶה חטאים בדרך' - יורה לחטאים דרך לעשות תשובה".

תלמוד ירושלמי, מכות פ"ב ה"ו (ז, א)

ג. "אמר ר' אַבָּהוּ בר זעירא: גדולה תשובה שקדמה לבריאת העולם, שנאמר: 'בטרם הרים יֻלָּדוּ... תָּשֵׁב אנוש עד דַּכָּא ותֹּאמֶר: שובו בני אדם!'" (תהלים צ').

בראשית רבה א', ד'

ד. "'אני ישנה ולבי ער, קול דודי דופק, פתחי-לי אֲחוֹתִי רעיתי יונתי תמתי' (שיר השירים ה'). אמר הקדוש ברוך הוא לישראל: 'בָּנַי, פתחו לי פתח אחד של תשובה כְּחֻדָּהּ של מחט, ואני פותח לכם פתחים שיהיו עגלות וקרונות נכנסות בו'."

שיר השירים רבה כ', ד'

הערות

רעיון התשובה הוא אחד מעמודי התווך של הימים הנוראים: ללא תשובה, אין להם ערך, שכן אם לא תיפתח בפני החוטא הדרך לחזור בתשובה, לא ירצה לעזוב את דרכו הרעה וללכת בדרך הנחשבת לטובה. המדרשים מדגישים את חשיבותה של התשובה ואת מקומה במערך האידאי של חיי האדם מישראל.

השימוש בביטוי המשולש "**תשובה תפילה וצדקה**" הוא בעקבות המדרש מבראשית-רבה. מדרש **זה** הוא הנותן גם את הסיבה הרעיונית לשילוש חשוב זה במהות הימים הנוראים.

א. הרעיון כי התשובה, **התפילה** והצדקה מעבירים את רוע הגזרה מובע בהרחבה על ידי רבי יודן בשם **רבי אלעזר**, והוא מבססו בדרך מדרשית על פסוקי המקרא.

ב-ד. שלושת המקורות **האחרונים** באים להדגיש כי רק האל נתן לאדם את היכולת לחזור בתשובה **ולשנות** את גזר דינו. לפי זה, אין כוח התשובה מקובל על ה"חכמה", ה"**נבואה**" **וה**"תורה". כלומר, עמדת המקרא אינה עולה בקנה אחד עם עמדת האל, **כפי שמסבירים** אותה חז"ל.

❑ מיתון

כִּי כְשִׁמְךָ כֵּן תְּהִלָּתֶךָ, / קָשֶׁה לִכְעֹס וְנוֹחַ לִרְצוֹת,
כִּי לֹא תַחְפֹּץ בְּמוֹת הַמֵּת, / כִּי אִם בְּשׁוּבוֹ מִדַּרְכּוֹ וְחָיָה,
וְעַד יוֹם מוֹתוֹ תְּחַכֶּה-לּוֹ, / אִם יָשׁוּב מִיָּד תְּקַבְּלוֹ

א. "כי כשמך כן **תהלתך**" - תהלים מ"ח 11: "כשמך אלהים כן תהלתך על קצוי ארץ, צדק מלאה **ימינך**."

ב. "כי לא תחפץ **במות המת**" - יחזקאל י"ח 32: "כי לא אחפץ במות המת, נאום אדני אלהים, **והשיבו וחיו**."

(כל הפרק עוסק ברעיון התשובה.)

ג. "אמר רבי עקיבא: **אשריכם** ישראל, לפני מי אתם מִטַּהֲרִין? מי מטהר אתכם? אביכם שבשמים. **שנאמר**: 'וזרקתי עליכם מים טהורים וּטְהַרְתֶּם' (יחזקאל ל"ו); ואומר: 'מִקְוֵה **ישראל יהוה**' (ירמיה י"ז). מה המקוה מטהר את הטמאים, אף הקדוש ברוך הוא **מטהר** את ישראל."

יומא פ"ה, ע"ב

ד. "אמר להם הקדוש **ברוך** הוא לישראל: בָּנַי, אם אתם שבים ביום זה אינכם אותם בני אדם שֶׁהָיִיתֶם וּמַעֲלֶה אני עליכם כאילו היום נעשיתם לְפָנַי, כאילו היום בראתי אתכם **בְּרִיָּה חדשה**. כי כאשר השמים החדשים והארץ החדשה אשר אני עושה עומדים לְפָנַי, **נאום** יהוה, כן יעמוד זַרעכם וְשִׁמכם."

ויקרא רבה כ"ט, י"ב

ה. "תשובה ומעשים טובים כתריס בפני הפורענות. רבי עקיבא אומר, נבראת התשובה, וימינו של הקדוש-ברוך-הוא פְּשׂוּטה לקבל שָׁבים בכל יום ואומר, שובו בני-אדם" (תהלי' צ' ג').

פרקי רבי אליעזר מ"ג

ו. "ארבע מידות בַּדֵּעות: נוח לכעוס ונוח לְרָצות - יָצא שכרו בהפסדו; קשה לכעוס וקשה לְרָצות - יצא הפסדו בשכרו; קשה לכעוס ונוח לרצות - חסיד; נוח לכעוס וקשה לרצות - רשע."

משנה אבות ה' י"א

הערות

ג-ה. למראי מקום אלה ראו הערה בדף העוסק בפרק 9.

ו. המשנה מתארת את ארבע המידות בבני אדם. המידה החיובית מכולן היא מידת החסיד. הפייטן שואל מידה זו כדי להביע את הרעיון, כי על האל לנהוג במידת החסיד.
כיוון שהוזכרה תשובה, מגדיר הבית את תחומיה, ולכן הוא מדגיש כי היא מתקבלת בכל עת. הקב"ה, הנוהג כחסיד (על פי משנה אבות), מוכן לקבל כל מי שבוחר בתשובה. עם התשובה חל שינוי גם במעמדו של האדם: כילוד, הפותח דף חדש בספרי השמים, כך גם השב מיטהר לפני האלהים ולכן נחשב כברייה חדשה.
הבסיס האידאי לרעיון המובא כאן על ידי הפייטן הוא פרק י"ח בספר יחזקאל, הדן ארוכות בסוגיה זו.

❐ פיוט 11

אֱמֶת כִּי אַתָּה הוּא יוֹצְרָם / וְיוֹדֵעַ יִצְרָם
כִּי הֵם בָּשָׂר וָדָם:
אָדָם יְסוֹדוֹ מֵעָפָר / וְסוֹפוֹ לֶעָפָר
בְּנַפְשׁוֹ יָבִיא לַחְמוֹ / מָשׁוּל כַּחֶרֶס הַנִּשְׁבָּר
כְּחָצִיר יָבֵשׁ וּכְצִיץ נוֹבֵל / כְּצֵל עוֹבֵר וּכְעָנָן כָּלֶה
וּכְרוּחַ נוֹשֶׁבֶת וּכְאָבָק פּוֹרֵחַ / וְכַחֲלוֹם יָעוּף:
וְאַתָּה הוּא מֶלֶךְ / אֵל חַי וְקַיָּם:

א. "אמת כי אתה הוא יוצרם" -
תהלים ל"ג 15: "היוצר יחד לבם, המבין אל כל מעשיהם."
תהלים ק"ג 14: "כי הוא ידע יצרנו..."

ב. "אדם יסודו מעפר וסופו לעפר" -

בראשית ג' 19: "בזעת אפיך תאכל לחם עד שובך אל האדמה כי ממנה לוקחת, כי עפר אתה ואל עפר תשוב."
תהלים ק"ג 14: "זכור כי עפר אנחנו."

ג. "בנפשו יביא לחמו" -

איכה ה' 9: "בנפשנו נביא לחמנו מפני חרב המדבר."

ד. "כחציר יבש וכציץ נובל" -

תהלים ק"ג 15-16: "אנוש כחציר ימיו, כציץ השדה כן יציץ. כי רוח עברה בו ואיננו, ולא יכירנו עוד מקומו."
ישעיהו מ' 6-7: "...כל הבשר חציר, וכל חסדו כציץ השדה. יבש חציר נבל ציץ, ודבר אלהינו יקום לעולם."
איוב י"ד 2: "כציץ יצא וימל, ויברח כצל ולא יעמוד."

ה. "כצל עובר" -

תהלים קמ"ד 4: "אדם להבל דמה, ימיו כצל עובר."

ו. "וכענן כלה וכרוח נושבת" -

איוב ז' 7, 9: "זכור כי רוח חיי ויכלו באפס תקוה"; "עיניך בי ואינני, כלה ענן וילך."

ז. "וכחלום יעוף" -

איוב כ' 8: "כחלום יעוף ולא ימצאוהו..."

ח. "לְאֵל בָּרוּךְ נעימות יִתֵּנוּ, למלך אל חי וקים זמירות יֹאמֵרוּ ותשבחות ישמיעו, כי הוא לבדו פועל גבורות, עושה חדשות, בעל מלחמות, זורע צְדָקוֹת, מצמיח ישועות, בורא רפואות, נורא תְּהִלּוֹת, אדון הנפלאות, המחדש בטובו בכל יום תמיד מעשה בראשית, כאמור: לעושה אוֹרִים גדולים, כי לעולם חסדו: אור חדש על ציון תאיר ונזכה כולנו מהרה לאורו. ברוך אתה יהוה, יוצר המאורות."

פרק הסיום ב"יוצר" של ימות החול, בסידור "רינת ישראל" נוסח אשכנז (בעריכת ש. טל, תשל"ז, ירושלים, עמ' 60).

הערות

בית זה מדגיש את אפסותו של האדם לעומת גדולתו של האלוהים. פסוקי המקרא שהובאו כאן ואשר מהם שואב הפייטן את השראתו, עניינם אחד: להדגיש את מקומו ומעמדו של האדם בעולם לעומת זה של האל (ולכן גם ההצהרה על מלכות האל).

המקור מתוך "יוצר אור" בתפילת שחרית בא להדגים את גדולתו ומעשיו של האל, את היותו "מלך אל חי וקיים", לא רק ב"ימים הנוראים" אלא בתפילה הנאמרת מדי יום, כדבר יום ביומו.

מתים 12–13

אֵין קְצָבָה לִשְׁנוֹתֶיךָ / וְאֵין קֵץ לְאוֹרֶךְ יָמֶיךָ
וְאֵין שִׁעוּר לְמַרְכְּבוֹת כְּבוֹדֶךָ / וְאֵין פֵּרוּשׁ לְעֵילוֹם שְׁמֶךָ.
שִׁמְךָ נָאֶה לָךְ / וְאַתָּה נָאֶה לִשְׁמֶךָ
וּשְׁמֵנוּ קָרָאתָ בִּשְׁמֶךָ / עֲשֵׂה לְמַעַן שְׁמֶךָ
וְקַדֵּשׁ אֶת שִׁמְךָ / עַל מְקַדִּישֵׁי שְׁמֶךָ
בָּעֲבוּר כְּבוֹד שִׁמְךָ / הַנַּעֲרָץ וְהַנִּקְדָּשׁ
כְּסוֹד שִׂיחַ שַׂרְפֵי קֹדֶשׁ / הַמְּקַדִּישִׁים שִׁמְךָ בַּקֹּדֶשׁ
דְּרֵי מַעְלָה עִם דְּרֵי מַטָּה / קוֹרְאִים וּמְשַׁלְּשִׁים בִּשְׁלוֹשׁ קְדֻשָּׁה בַּקֹּדֶשׁ:

כַּכָּתוּב (עַל יַד נְבִיאֶךָ). וְקָרָא זֶה אֶל זֶה וְאָמַר
קָדוֹשׁ קָדוֹשׁ קָדוֹשׁ יְיָ צְבָאוֹת מְלֹא כָל הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ:

הערות

תפקידם של הבתים האחרונים בפיוט הוא לשמש כיחידת ביניים המקשרת בין הפיוט ופסוקי הקדושה ואמירת "קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל-הארץ כבודו".

ביבליוגרפיה

אלבוגן, י.מ. (1972). **התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית**, תל אביב, דביר.
אריאל, ש. ז. (1960), **אנציקלופדיה מאיר נתיב**, רמת-גן, מסדה.
חמיאל, ח. (עורך) (תשל"ו). **"מעינות" - מאסף לענייני חינוך והוראה: תפילה**, ירושלים, המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה.
יעקבסון, י. (1983). **נתיב בינה, כרך ה': ימים נוראים**, תל אביב, סיני.
כהן, ג.ח, (עורך). (1978). **התפילה היהודית - המשך וחידוש**, הוצאת המכון ליהדות ולמחשבה בת זמננו, רמת-גן.
לוי, א. (1961). **יסודות התפילה**, תל אביב, ציוני.
מונק, א. (תשנ"ב). **עולם התפילות**, ירושלים, מוסד הרב קוק.
ריבלין, אשר א. (1992). **מב"ע (מורים בכירים לעברית): הוראת פרקי תפילה בעברית, חלק א'**, ירושלים, המחלקה לחינוך ולתרבות בגולה.
- - - - - - - (1994). **מב"ע: הוראת פרקי תפילה בעברית, חלק ב'**, ירושלים, המחלקה לחינוך ולתרבות בגולה.

הטקסט בהקשרים ספרותיים מודרניים

פרק זה יעסוק בשירים מודרניים, שיש בהם רמיזות לפיוט "ונתנה תוקף". עיון השוואתי, המעמת שירים אלו עם הפיוט, מעלה שאלות מספר שראוי לדון בהן, כגון:

* משמעות הזיקה של השיר המודרני אל הפיוט המסורתי.
* התפקידים שממלאים בשיר המודרני הרמיזות (אלוזיות) והביטויים השאולים מן הפיוט המסורתי.
* הדומה והשונה בהשקפות העולם ובתפיסות הפואטיות המונחות ביסוד הפיוט המסורתי מכאן והשירה המודרנית מכאן.

עיון בשירים בני זמננו, תוך כדי השוואה לפיוטים שמהם שאלו השירים ביטויים וצירופי לשון, מגלה סוגים שונים של זיקות ויחסים בין הטקסטים: יש שהשיר המודרני מגייס את אווירת הפיוט או את רעיונותיו לצורך חיזוק דברים דומים בשיר (להלן: אלתרמן, גורי, אורלנד); ויש שהמשורר המודרני משתמש בביטויים מן הפיוט המסורתי כדי להתעמת אתו - בין בדרך של עימות ישיר (שלונסקי) ובין בדרך אירונית עקיפה (ח.נ. ביאליק). באמצעות החומרים הלשוניים של הפיוט, המוטמעים אל תוך השיר, מוצגת השקפת העולם של המשורר המודרני בעימות עם המערכת הרעיונית של העולם המסורתי.

עניינו של פרק זה הוא להראות כיצד נוטלת הספרות המודרנית חומרים לשוניים מן הפיוט המסורתי ועושה בהם שימוש חדש בהתאם להשקפת העולם ולפואטיקה של השירה בת זמננו. להתייחסות בין-טקסטואלית זאת קוראים "רמיזה".

הדיון בנושא זה יחולק לכמה פרקים:

א. הבחנה רעיונית וצורנית בין "רמיזה" בשיר המודרני לבין "שיבוץ" בפיוט המסורתי (כגון השיבוצים הרבים המופיעים בפיוט "ונתנה תוקף").

ב. בחינת תפקידיהם השונים של מבנים לשוניים מן הפיוט "ונתנה תוקף", המופיעים כרמיזות בשירים בני זמננו.

ג. בחינה רעיונית של שיר מודרני (שלונסקי "זה לזה"). השיר משתמש בחומרים לשוניים מתוך טקסטים מסורתיים (כולל "ונתנה תוקף"), אך מציג השקפת עולם מנוגדת.

ד. הצגת מגוון הצעות לפעילות לימודית.

א. בין "שיבוץ" ל"רמיזה" (אלוזיה)

"שיבוץ" הוא שילוב של ביטוי מן המקרא או מן המדרש בתוך פיוט מסורתי, כגון: שיבוץ הביטוי "כבקרת רועה עדרו" מתוך יחזקאל (ל"ד, 12) או הביטוי "כל באי עולם עוברין לפניו כבני מרון" (משנה רה"ש פ"א ב) בפיוט "ונתנה תוקף".
ה"רמיזה" (או ה"אלוזיה") גם היא שילוב של חומרים לשוניים מיצירה אחת בתוך יצירה אחרת, אך אין היא חייבת להופיע כציטוט מלא, אלא כרמז בלבד.
השיבוץ והרמיזה שניהם מסתמכים על ידיעותיו של הקורא ועל היכרותו עם המסורת הלשונית-תרבותית הנרמזת/משובצת בטקסט. וכדי לזהותם יש צורך ברקע תרבותי משותף לכותב ולקורא.

האם יש הבדל עקרוני בין ה"שיבוץ" לבין ה"רמיזה", המחייב שימוש במושגים שונים? ואם יש - מהו?
ההבדל העיקרי הוא שהשיבוץ מובא כלשונו ומאפשר - אך אינו מחייב - היזכרות בקונטקסט שממנו הוא לקוח. הפואטיקה של השירה בימי הביניים גורסת שיש להשתמש עד כמה שאפשר בצירופים מן המקורות, ועל כן מותר להשתמש בהם תוך ניתוק מן ההקשר. הרמיזה, לעומת זאת, נעשית מתוך כוונה מכוונת שהקורא ייזכר במקור, כדי להעביר מהמקור אל תוך השיר את מערכת המושגים שלו.
השיבוץ הוא שימוש בצירוף שהופיע במקרא או במדרש ומזוהה ככזה בלי להפעיל את ההקשר המקורי. הרמיזה היא תחבולה להפעלה של שני הקשרים או של שני טקסטים בו זמנית. המשורר מתכוון שהקורא יביא את כל החומרים הסמנטיים מן המקור אל הטקסט שלו מבלי שיצטרך להזכירם בהרחבה, כי אם בדרך של רמיזה בלבד.

יש מצבים של הלשון או נורמות כתיבה של ז'אנר ספרותי, שמקשים להבחין אם לפנינו שיבוץ או רמיזה, כי הפואטיקה מאפשרת גם שיבוץ וגם רמיזה. למשל, העברית של תקופת ההשכלה הייתה רצופה בשיבוצים, משום שהיא נזקקה למקורות המסורתיים כמאגר לשוני. על כן היא גררה את הכותב להשתמש בביטויים מן המקורות ללא כוונת רמיזה. לעומת זאת, למשורר בן זמננו יש אופציה לכתוב ללא צירופים מן המקורות, ולכן כל צירוף בשיר מודרני, שמזכיר מקור עתיק, הוא רמיזה מכוונת. השיבוצים בשירת ימי הביניים יכולים להיות עם או בלי כוונות רמיזה: יש שיבוצים "נקיים", שאינם מתייחסים לטקסטים שמהם שאלו את הציטוטים שלהם, ויש שיבוצים בעלי אופי של רמיזה.
גם מבחינה צורנית קיימים הבדלים בין צורת השיבוץ המסורתית לבין הרמיזה בשיר המודרני, והם תוצאה של עקרונות פואטיים שונים:
השירה הקלסית החשיבה מאוד קונוונציות ספרותיות, שהיו מוכרות ליוצר ולקורא, והשיר נבחן על פי כישרונו של המשורר להשתמש בהן. השיבוץ הוא סוג של קונוונציה צורנית, שנועדה לקשט את הפיוט בצירופים לשוניים יפים.

הפייטנים והמשוררים המסורתיים העריצו את יופיים של המקורות והתייחסו אל הטקסט המקראי והמדרשי כאל סמכות עליונה - הן במובן הרעיוני והן במובן הצורני. הם נהגו לשלב בפיוטיהם פסוקים וקטעי פסוקים מן המקרא וממקורות חז"ל כדי להתחזק ולהיתלות באילנה של סמכות עליונה זו. שיבוץ של פסוק או ביטוי מן המקרא ומן המדרש בפיוט נועד לפאר את הפיוט ולהעשיר אותו, כמו שיבוץ של אבן יקרה בתכשיט.

לפיכך ה"שיבוץ" הוא העתקה של ביטויים, קטעי פסוקים ואפילו פסוקים שלמים אל תוך הפיוט מבלי לשנותם. ואם נעשה בהם שינוי הוא נעשה בעיקר מתוך צורך להתאימו לחרוז או למשקל.

המאפיין הבולט של הפואטיקה המודרנית, בניגוד לפואטיקה הקלסית, הוא החתירה לקראת ביטוי אישי מקורי ומחדש והסתייגות מכל מה שמוגדר כקונוונציה.

לכן, כאשר המשורר המודרני משלב בשירו ביטוי המרמז לטקסט אחר - הוא בדרך כלל מכניס בו איזה שהוא שינוי מקורי. משום שהשינוי חשוב כשלעצמו.

לגבי המשורר המודרני אין הטקסט המסורתי מהווה סמכות רוחנית מחייבת. המשורר עשוי להתחבר אליו כדי לשאול ממנו אווירה מסוימת, כמו אווירת החרדה של יום הדין בשירי המלחמה של חיים גורי ושל יעקב אורלנד שיוצגו להלן; אבל הוא גם עשוי להיעזר ברמיזה לטקסט מסורתי כדי לערער על הערכים והאמונות המצויים בו, כמו בשירו של אברהם שלונסקי; או כדי למלא מבנה לשוני מסוים מן הפיוט במשמעות אירונית, כמו אצל ביאליק.

הרמיזה "מפעילה" את הטקסט שהיא רומזת אליו, ובכך מעשירה את הטקסט שהיא מופיעה בו במערכת יחסים בין-טקסטואלית.

ב. מבנים לשוניים מן הפיוט "ונתנה תוקף" בשירים מודרניים

א. המבנה הלשוני: "מי... ומי..."

הפיוט "ונתנה תוקף" נותן ביטוי עז לתחושת הגורליות של יום הדין, לחרדת הדין ולאימת אי הוודאות. תחושות אלה מגיעות לשיאן בהופעות החוזרות ונשנות של המבנה הלשוני "מי... ומי...". כאן נקבעים גורלות: מי יחיה ומי ימות, וכיצד.

בתודעת הקורא העברי, כל הופעה של המבנה הלשוני הזה בטקסט ספרותי אמורה להתחבר אל הפיוט "ונתנה תוקף". ואכן, כשהמבנה הזה מופיע בשיר מודרני הוא תמיד מביא עמו אל תוך הקונטקסט את אווירת החרדה של "ונתנה תוקף". לפיכך טבעי והולם שביטוי זה ישובץ בשירי מלחמה, אשר בה נגזרים גורלות לשבט או לחסד, ובשירים המתארים סבל וייסורים.

לפנינו שלוש דוגמאות מייצגות של הופעת המבנה "מי... ומי..." בשירה בת זמננו, והתייחסות אל השינויים שהוכנסו בו ואל התפקידים השונים שהוא ממלא בשירים. כאמור, אלה הן רק דוגמאות מייצגות, וניתן למצוא עוד רבות אחרות בספרותנו. רשימת יצירות נוספות תופיע בסוף, לצד הביבליוגרפיה.

1. שִׁיר שֶׁל מְנוּחוֹת / נָתָן אַלְתֶּרְמַן

לֹא שָׁלַוְתְּ וְלֹא נַחְתְּ. אַךְ כָּעֵת חַיָּה
עוֹד נָכוֹן לָנוּ עֶרֶב מְנוּחוֹת, רַעְיָה.

וּפָתַחְתְּ חַלּוֹנֵךְ וְרָנַעְתְּ בּוֹ פְּלָאִים,
וְהָרוּחַ תָּנַע עֲרִיסוֹת וּתְלוּיִים,
וְהָרוּחַ תֹּאמַר: בְּנֵי צֹאנִי וְאֵילַי,
וּנְעָרוֹת תְּזַמֵּרְנָה אֶת שִׁיר אַלְלַי,
וְזִמְרוּ נְעָרוֹת: צַמּוֹתֵינוּ קְלָעִים,
וְהָעֶרֶב עָלֵינוּ יָפֶה לֵאלֹהִים,
וְהִנֵּה כְּמוֹ עֶרֶב חָשַׁכְנוּ,
וְהִנֵּה מְזַמְּרוֹת אֲנַחְנוּ.

רַבּוּ צַעַר וְרֹגֶז. אַךְ אַתְּ הָרוֹאָה,
כִּי נָכוֹן לָנוּ עֶרֶב מְנוּחוֹת, רַעְיָה.

וְהִרְהַרְנוּ דוּמָם: מִי בָּאֵשׁ יִצָּרֵף
וּמִי יִשָּׁקֵט, בַּת, וּמִי יִטָּרֵף,
וּמִי יִשָּׁאֵר לְבָדָד, וְאוּלַי
לֹא תָּקוּם בּוֹ גַּם רוּחַ לוֹמַר אַלְלַי.
וְהִנֵּה הִרְהוּרֵינוּ רוֹגְעִים וּגְלוּיִים
וְהָעֶרֶב עָלֵינוּ יָפֶה לֵאלֹהִים,
וְהִנֵּה כְּמוֹ עֶרֶב חָשַׁכְנוּ
וְהִנֵּה חֲשֵׁכִים אֲנַחְנוּ.

לֹא פָלַלְתְּ. לֹא חִכִּית. אֲבָל אַתְּ הָרוֹאָה,
כִּי נָכוֹן לָנוּ עֶרֶב מְנוּחוֹת, רַעְיָה.

וְנָנְעָה כָּךְ בְּלִי קוֹל הַשִּׂמְחָה הָרַכָּה,
וְהִלְבִּין הַשֵּׂעָר הָעוֹטֵר לָרַקָּה,
וְהָאֹשֶׁר יִגַּע וְחָרַתְּ כְּלֵילַי
בְּהַלֵּךְ בָּם יֶרַח וְשִׁיר אַלְלַי.
וְדַבַּרְתְּ: זֶה דּוֹדִי הָעוֹלֶה בִּבְלוֹאִים
וַאֲנִי לוֹ אִשְׁתּוֹ הַיָּפָה לֵאלֹהִים,
וָאֶרְאֶה אֶת פָּנָיו וְחָשַׁכְתִּי,
וְלֹא אֵבֵךְ, כִּי שְׂפָתַי נָשַׁכְתִּי.

מתוך: **שירים משכבר**, הקיבוץ המאוחד ו"מחברות לספרות", תשכ"א.

השיר מתוך הפואמה: "שמחת עניים" מתאר אתנחתא בחייהם רווי הרוגז והצער של האוהב והרעיה. לפנינו קטע מתיאור של שעת רגיעה, שבו גיבורי השיר מתנתקים זמנית מסבלם הפרטי ומעיסוק בגורלם האישי, ומהרהרים בחיים. השימוש בביטויים גבוהים וגורליים השאולים מן הפיוט של ראש השנה מקנה להרהורים הללו ממד פתטי.

הביטוי "מי... ומי..." מופיע כאן **במשמעותו המקורית**, במובן זה שהוא מתאר את גורלם של בני אדם.

אף כי המשמעות של המבנה הלשוני הזה בפיוט נשארה בשיר ללא שינוי, בכל זאת הוא איננו מועתק מן הפיוט כמות שהוא, כי אם מתגוון ומשתנה. הגיוון הוא בצירופים ובתוספות שנוספו לביטויים מן הפיוט.

במקור: "מי באש" הוא המשך והשלמה ל"מי ימות". בשיר נוספה המילה "ייצרף" ושינתה את תפקיד האש מכוח ממית לכוח מטהר. בחזרה הרביעית של המילה "מי" נוסף תיאור גורל שאיננו מופיע בפיוט: "מי יישאר לבדד".

2. אַלְמָנוּת / חַיִּים נַחְמָן בְּיאַלִיק

(קטע מתוך השיר)

אֱלֹהֵי חַסְדֵי אִמָּהוֹת! הַהִיא תָּבוֹא בְּקֹהֶלָךְ
אֵיכָה תִּלְמַד לְשׁוֹנָךְ וְאֵיכָה תֶּאֱלַף אָרְחוֹתָךְ
לֹא אַחַת בַּבֹּקֶר הַשְׁכֵּם, בְּטֶרֶם תֵּצֵא הַשַּׁעֲרָה,
מְצָאתִיהָ בְּהִתְמַהְמְהָהּ עַל הַסַּף, עוֹמֶדֶת בְּפִיק בִּרְכֶּיהָ,
כַּפָּהּ רוֹעֶדֶת עַל הַמְּזוּזָה וְעֵינֶיהָ דַּלּוּ לַמַּשְׁקוֹף,
כֻּלָּהּ נִפּוֹנָה מִפַּחַד וּמִסַּלֶּדֶת בְּחִילָה דוּמָם:
בַּמֶּה תֵּצֵא לְקִרְאַת קְשִׁי יוֹמָהּ וּבַמֶּה תְּקַדְּמֶנּוּ
אֵיכָה תֵּרֵד אֶל הַמַּטְבֵּחַ וְלֹא יִגְרְפוּהָ רְתָחֶיו הַדְּלוּחִים?
אֵיכָה תָּכִין צַעֲדָהּ וְלֹא תִּמְעַד בְּחֹשֶׁךְ וַחֲלַקְלַקּוֹת?
מִי יַחֲזִיק בִּימִינָהּ וּמִי יִתְמֹךְ גּוֹרָלָהּ?
מִי יְקִימֶנָּה בְנַפְלָהּ, וּבְשַׁוְּעָהּ מִי יַאֲזִין קוֹלָהּ-

מתוך: **כל שירי ח.נ. ביאליק**, דביר, תש"ז.

המבנה הלשוני "מי... ומי..." מופיע כאן במשמעות מהופכת אירונית, כהתרסה כלפי אלוהים:

מי יחזיק בימינה **ומי יתמוך** גורלה?
מי יקימנה בנפלה, ובשַׁוְעה **מי יאזין** קולה?

בפיוט מתייחס המבנה "מי ומי" לבני אדם. המילה "מי" היא הנושא התחבירי, והיא מייצגת אנשים שונים, שנגזרו עליהם גורלות שונים.
ב"אלמנות" נושא המשפט "מי" יכול לייצג את האב שנפטר, או כל אדם אחר שאיננו בנמצא, אך לא פחות מכך הוא מכוון לאלוהים, אשר גזר את גורל האם לאלמנות ואינו "תומך גורלה".
בפיוט מתארים הנשואים (פעלים) של המשפטים את הגורלות שנגזרו על בני האדם על ידי אלוהים ("יחיה", "יישרף", "ינוח"). ואילו בשיר הנשואים הם מעשיו של אלוהים, או ליתר דיוק: מחדליו - כי הרי התשובה לשאלה ידועה: אף אחד לא "יחזיק בימינה" ולא "יתמוך גורלה" וגו' - אלוהים הוא אפוא זה שעומד כאן לדין על דרך הנהגת עולמו.
ואילו כאשר האם היא הנושא - מתחלף המבנה הלשוני, ותחת ה"מי ומי" מופיע הביטוי הטרגי "איכה", השמור במקור לירושלים ולכנסת ישראל.
הביטוי "איכה" משובץ כאן אל תוך המבנה הלשוני של "מי... ומי...", בתבנית לשונית חוזרת של: "איכה... ולא...":

איכה תרד אל הסמבטיון **ולא** יגרפוה רתחיו הדלוחים?
איכה תכין צעדה **ולא** תמעד בחושך וחלקלקות?

עוד קודם לכן, בתיאור נשות השוק הגסות, שנגזר על האם לבוא בקהלן, פונה המשורר אל אלוהים בקריאה מתגרה ומכתיר אותו בתואר העומד בניגוד אירוני למציאות:

אלוהי חסדי אמהות! ההיא תבוא בקהלן?
איכה תלמד לשונן **ואיכה** תאלף אורחותן?

ברצף שבו מופיעות השורות בשיר יש דילוגים מאלוהים אל האם ומהאם לאלוהים, ומעבר מן "איכה" אל "מי". בצירופן יחד נשמר המבנה החוזר והריתמי של הפיוט, שמביא עמו את הקונוטציות של החורבן (חורבן חייה של האם) ושל יום הדין.
ברובד הגלוי זהו יום הדין של האם. ברובד הסמוי - אלוהים הוא הנתבע לדין.

3. אֵשׁ וְעֵצִים/חַיִים גּוּרִי

*

אֵשׁ וְעֵצִים וַאֲבָנִים מְפֻיָּחוֹת כָּאֵלֶּה
מִי יָנוּעַ בַּשְּׂדוֹת הָאֻמְלָלִים הָאֵלֶּה

מִי יֹאמַר רַקֶּפֶת
אֲנִי אוֹמֵר שֵׁנִית רַקֶּפֶת
וִיבַקֵּשׁ נְחֹשֶׁת

לֹא הַרְבֵּה חָמֵשׁ דַּקּוֹת נְחֹשֶׁת
בְּדַרְכּוֹ אֶל גַּבְרִיאֵלָה
בְּדַרְכּוֹ אֶל גַּבְרִיאֵלָה הַנְּשֶׁרֶפֶת

מִי יָנוּחַ עַל הַדֶּרֶךְ

מִי יָנוּעַ כְּצַלָּלִית עַל כַּו הָרֶכֶס
כְּמַלְאָךְ לֹא-פָגִיעַ
כְּמַלְאָךְ מַמְשִׁיךְ לָלֶכֶת
הַמְּבַקֵּשׁ זָהָב לִשְׁאֵרִית הַדֶּרֶךְ

תּוֹךְ זְמַן-מָה הַרְחֵק מִכָּאן
יַתְחִיל הַבֶּכִי

מתוך **תנועה למגע**, הקיבוץ המאוחד, תשכ"ח.

זהו שיר מלחמה העושה שימוש בשלושה מוטיבים מרכזיים בתרבותנו:
1. עקדת יצחק; 2. ראש השנה בהיבט של יום הדין; 3. צופן צבאי.

הצופן הצבאי* מושתל בשיר באמצעות מושגים מלשון הקשר הצבאית:
"רקפת" - הוא שם צופן בקווי הדיווח בין הכוחות בשיחת רדיו.
"גבריאלה" - שם צופן למוצב צבאי, שהוא היעד של הלוחמים.
"נחושת" ו"זהב" - הן מילות קוד לבקשת והפעלת סיוע ארטילרי.
כמו כן מופיע בבית השני סגנון טיפוסי ללשון הקשר הצבאית: "אני חוזר שנית".

(*) פירוש המושגים הצבאיים נמסר לנו על ידי המשורר עצמו (1994).
ראה גם: ח. גורי, (1988). **"חשבון עובר", מבחר שירים 1945-1987**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב עמ' 339.

לשון הקשר הצבאי שותלת באופן פרדוקסלי שמות של נערות ופרחים ושמות של מתכות בעלות קונוטציה של יופי אל תוך הקונטקסט האכזרי של המלחמה.

הרמיזה למוטיב של **עקידת יצחק** (בראשית כ"ב 8) - נמצאת במילות הפתיחה של השיר: "אש ועצים", המתארים את שדה הקרב. השלמת התמונה: "אבנים מפויחות" מציגה את העובדה, שבניגוד לסיפור המקראי, כאן הועלה הקרבן הלכה למעשה.
בתודעת הקורא העברי מקושרת "עקדת יצחק" עם קרבן הבנים במלחמות ישראל. שירו של חיים גורי מרחיב את חוויית הקרבן על כל הלוחמים: הן על המתים והן על החיים.

מבין כל **ההיבטים המגוונים של ראש השנה** מתחבר השיר עם ההיבט הגורלי והחמור של "**יום הדין**" באמצעות הרמיזה לפיוט "ונתנה תוקף":
המבנה הלשוני "מי... ומי..." מופיע לאורך השיר שלוש פעמים ובונה את שדרתו. באמצעותו עוברת מן הפיוט אל השיר החרדה הנוראה של עמידת אדם מול גזירת גורלו, מול מכלול האפשרויות המוחשיות והמפחידות שניצבות על דרכו, מבלי דעת מהו הדין שנגזר עליו.
המילים מן הפיוט "מי ינוח" "ומי ינוע" מופיעות בשיר במשמעות מהופכת למשמעותן בפיוט: ב"ונתנה תוקף" מסודרים תיאורי הדין בזוגות, שכמה מהם כוללים ניגודים - גורל טוב כנגד גורל רע. לביטוי "מי ינוח" יש בפיוט משמעות חיובית של מנוחה, בעוד שהביטוי "מי ינוע" מתאר גזר דין של גירוש, גלות ונדודים. אבל בשיר משמשים הביטויים הללו בהשאלה לתיאורי חיים ומוות, כאשר "מי ינוח" מתייחס לחייל שנהרג ו"נח" מאימי המלחמה. ואילו "מי ינוע" - הוא החייל החי, מי שעוד יכול לנוע בתוך האש.
ההיפוך האירוני במשמעויות של הפעלים לא נעשה לצורך תחכום ספרותי, אלא כהדגשת המורכבות של משמעות החיים והמוות במלחמה: הקונוטציה החיובית שיש במקור לביטוי "מי ינוח" נשארת גם לאחר שמתחברת אליו המשמעות של המוות, והיא מתפרשת כמנוחה מן הגיהינום של המלחמה. למילה "מנוחה" יש גם מחוץ לקונטקסט של השיר קונוטציה של מוות (כגון הביטוי: "מנוחת עולמים", ו"המצא מנוחה נכונה" בתפילת "אל מלא רחמים"). וכנגדו הצירוף "מי ינוע" מחבר את ההיוותרות בחיים בתוך גיהינום הקרב עם הקונוטציה המקורית השלילית מן הפיוט.
תיאור תנועתו של החייל החי "כצללית על קו הרכס" מתייחס אל כלל יסודי של תנועה בשדה הקרב, שאין ללכת גלוי על קו רקיע. מי שנאלץ לעשות זאת נמצא בדרגת הפגיעות הגבוהה ביותר, והוא זקוק לתכונה על-טבעית של "מלאך לא פגיע". בשורות אלה מגיעה לשיאה אווירת האימה וחרדת הגורל של שדה הקרב. אלא שהחייל המתקדם אל היעד אינו פנוי להתוודע אל הפחד שמקנן בו.
"שארית הדרך" מתפרשת בסגנון העניני המיידי של השיר כשארית הדרך אל היעד, אבל ברובד של יום הדין מכאן ושל המלחמה מכאן, יש לה משמעות נוספת של "שארית החיים".

גם השורות האחרונות של השיר: "תוך זמן־מה הרחק מכאן/יתחיל הבכי" מתפרשות מן הלשון הדיווחית העניינית של השיר כבכי, שיתחיל מעבר לשעת הקרב ומחוץ לשדה הקרב - כאשר יתפרסמו שמות הנופלים. אבל ברובד הפנימי, קיימת אפשרות נוספת: אין כאן ניגוד בין גורל טוב לגורל רע. ישנו רק הרע. אף לא לאחד משני המצבים - חיים או מוות - אין משמעות חיובית. הלוחם החי, שעוד יכול להוסיף ו"לנוע", מצויר כדמות סוריאליסטית, בלתי פגיעה, כמעט בלתי אנושית, כ"מלאך", ומרוקנת כ"צללית", שממשיכה לנוע בכוח אינרציית הקרב. ורק מאוחר יותר, כאשר הוא ישוב להתחבר עם עצמו - "יתחיל הבכי", על המתים ועל החיים.

ב. המבנה הלשוני "ונתנה תוקף" ורמיזות נוספות

בְּרִיחִים בַּשַּׁעַר / יַעֲקֹב אוֹרְלַנְד*
(קטע מתוך הבלדה)

הַיּוֹם יִכָּתֵב בְּסֵפֶר הַזִּכְרוֹנוֹת הַחַיִּים וְהַמָּוֶת
אֶת הַקְּנֶה וְאֶת הַקְּלִיעַ, אֶת הַצְּרִיחַ וְאֶת הַמֶּרְכָּב, אֶת
הַקַּסְדָּה וְאֶת הָאַרְבַּעַת שְׁרִיוֹנָאִים
שֶׁנִּדְלְקוּ וְנֶחְרְכוּ וְנִדְבְּקוּ לַמַּתֶּכֶת בְּעוֹדָם נָעִים.
אָנָּא, מְנוֹרַת-עָם, לַהֲבִי-הִתְיַצְּבִי-נָא,
אַל יְרַטְּטוּ פָּנַיִךְ בַּדְּמָעָה, קְרָבִי-נָא,
הִנָּשְׂאִי בְּשׁוּרוֹת-הָאֵבֶל, אַחַת מֵעַל כֻּלָּם,
וְהָאִירִי בְּזִיו-קָנַיִךְ פְּנֵי-דְּגָלָם.

הַיּוֹם נְתַנֶּה תֹּקֶף חֵילָם וְתַכְלִית מַעֲלֵיהֶם
וְנִשְׁאַל וְנָשִׁיב מַה מָּנַח תַּחְתָּם וּמַה פָּרוּשׂ מֵעֲלֵיהֶם
וְנָנוּד וְנֵאָבֵל עַל הַשֹּׁרָפָה וְנִסְעָה וְנִזְעַם
וְנֹאמַר אַשְׁרֵינוּ שֶׁהָלְכוּ כַּאֲשֶׁר הָלְכוּ בְּיָדָעָם
טַעַם הָאֵשׁ וְהָעֵצִים וְטַעַם הַשֶּׁה לְעוֹלָה
וְנָתְנוּ הַגּוּף וְכֹחוֹ וְנָתְנוּ בֵּינָתָם וְאַהֲבַת-הַנֶּפֶשׁ כֻּלָּהּ
וְאֶת אֲשֶׁר הָיָה כְּדַאי לָמוּת לְמַעֲנוֹ, בְּלִי לִשְׁאֹל אֵיךְ וּמָה
וּבְלִי שַׁעַר הַנִּפְלֶאת וּבְלִי רְאוֹת אַחֲרִית הַתְּקוּמָה.

הַיּוֹם הַתִּשְׁעָה בְּיוּנִי. הַיּוֹם חֹשֶׁךְ. הַיּוֹם אוֹר.
הַיּוֹם הַבֶּט-נָא הַשָּׁמַיְמָה וּסְפֹר הַכּוֹכָבִים אִם תּוּכַל לִסְפֹּר.
הַיּוֹם כֹּה יִהְיֶה זַרְעֶךָ.
הַיּוֹם קַח נָא אֶת בִּנְךָ אֶת יְחִידֶךָ.
וְעַד יִקַּם גּוֹי אוֹיְבָיו בָּאֶתְמוֹל וּבַמָּחָר וּבָעֲכָשָׁו -
נוֹעַ, נוֹעַ, רֶכֶב יִשְׂרָאֵל וּפָרָשָׁיו.

מתוך: **יום תל-פאחר**, הוצאת מערכות, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 1976.

(*) תל-פאחר - משלט סורי מבוצר ברמת הגולן שחלש על יישובי עמק החולה. הוא נכבש במלחמת ששת הימים לאחר קרבות קשים, שתבעו קרבנות רבים.

שלושת הבתים המובאים כאן מכילים רמיזות רבות וסמלים:

א. **לפיוט "ונתנה תוקף" - 1. "ספר הזיכרונות"; 2. "ונתנה תוקף".**

ב. לתפילת "יזכור" - "ננוד ונאבל".

ג. לעקדת יצחק (בראשית כ"ב) - 1. "האש והעצים" "השה לעולה"; 2. "קח נא את בנך...".

ד. ל"יום ה'" (עמוס ה' 18) - "היום חושך. היום אור".

ה. לברית בין הבתרים (בראשית ט"ו 5) - "ספור הכוכבים... כה יהיה זרעך".

ו. למלחמות יהושע (י' 13) - "עד יקום גוי אויביו".

ז. לעליית אליהו לשמים (מלכים ב ב' 12-14) - "רכב ישראל ופרשיו."

ח. סמל המנורה ותמונתה בשער טיטוס.

ג. שימוש בחומרים הלשוניים של הפיוט למטרת עימות אידאי

זֶה לָזֶה/אַבְרָהָם שְׁלוֹנְסְקִי

הַדּוֹר שֶׁלָּמַד לְהַשְׁמִיעַ
וְשָׁכַח לְהַקְשִׁיב:
שֶׁהִצְלִיחַ לָרֶדֶת עַד חֵקֶר
וְלָעוּף לֹא זָכָה;
הִנֵּהוּ עוֹמֵד לְפָנֶיךָ
בִּבְלוּאֵי-הַסְּחָבוֹת שֶׁל עָשְׁרוֹ:
כַּשּׁוּב וְנִקְשָׁב בְּאֵין אֹמֵר
כַּאֲשֶׁר לֹא הָיָה מֵעוֹדוֹ.

אֵיךְ נִפְתְּחוּ,
אֵיךְ נִפְתְּחוּ בֵּן-לַיְלָה שְׁעָרִים!

הוֹ אַתָּה, הַמְיַחֵל שָׁם מֵעֵבֶר,
הַצָּמֵא לְקוֹלִי הַקּוֹרֵא
כְּצָמְאוֹ אֶלֵי אֹזֶן שׁוֹמַעַת
וְיוֹדֵעַ וָעֵד:
לֹא אֲנִי הִתְדַּפַּקְתִּי,
לֹא אֲנִי שֶׁקָּרָאתִיךָ, -
אֲנַחְנוּ קָרָאנוּ הַיּוֹם זֶה לָזֶה.

מתוך: **אבני גויל**, ספריית פועלים (ללא תאריך)

השיר "זה לזה" מאת אברהם שלונסקי מתקשר אל הפיוט "ונתנה תוקף" באמצעות רמיזה קצרה אחת בלבד: "ויודע ועד". למרות זאת מצאנו לנכון להביא כאן את ניתוח השיר בשלמותו. זאת משום שהשקפת העולם המיוצגת בשיר, בהיותה ניגוד גמור להשקפה המסורתית שבפיוט, עשויה לגרות את הסטודנטים לבדוק את עמדתם האישית כלפי השקפות עולם שונות - מסורתיות ומודרניות.

נושא שירו של אברהם שלונסקי "זה לזה" הוא יחסי אדם ואלוהים. מיוצגות בו שתי עמדות של האדם המודרני כלפי אלוהים: האחת - עמדה של אתיאיזם מוחלט - שלילת אלוהים וניסיון יהיר של האדם להעמיד את עצמו תחת אלוהים. העמדה השנייה יוצאת מתוך הכרה בכישלונו ובקוצר ידו של האדם. הוא זקוק לאלוהים מתוך צורך נפשי ותרבותי, ולא מתוך אמונה דתית. אלוהים נתפס לא כבורא, כי אם כבריאה של התרבות. הוא קיים - כי האדם קורא אליו. לפיכך גם דרכו של המשורר להתחבר אל אלוהים היא באמצעות התרבות, באמצעות טקסטים מסורתיים שדרכם נהג האדם המאמין לפנות אל אלוהים ולהתוודע אליו.
השיר עשיר ברמיזות למקורות יהודיים, ובעיקר לפיוטי הימים הנוראים. בדיקה השוואתית של השיר ביחס לפיוטים שנרמזים בו עשויה לחדד כמה משאלות היסוד הן לגבי הפיוט המסורתי והן לגבי השירה המודרנית.

הנקודות שנדון בהן בלימוד השיר הן אלה:

א. הקשרים הלשוניים בשיר (רמיזות) לפיוטי הימים הנוראים ומשמעותם בקונטקסט של השיר המודרני.

ב. עמדתו של האדם המודרני נוכח אלוהים ומערכת היחסים המורכבת שלו עם מושג האלוהות.

ג. עימות עמדה זו עם עמידתו של האדם המסורתי מול אלוהיו בפיוט "ונתנה תוקף".

את השיר יש לקרוא על רקע התהפוכות שעבר בן המאה העשרים ביחסו אל אלוהים - המרד באלוהים והכפירה בו. משבר האמונה של האדם המודרני, אשר מוצא עצמו עומד מול אל שהכזיב או מול חלל שהתרוקן מאלוהים, מצא ביטוי נרחב בספרות. אברהם שלונסקי הכריז על עצמו לא אחת שהוא אתאיסט, ולמרות זאת הוא נפתל עם אלוהים ברבים משיריו. כנגד תורות והשקפות מודרניות רציונליסטיות אשר כפרו בקיומו של אלוהים, הוא נתן ביטוי לצורך הנפשי של היחיד בקיומה של ישות עליונה, שאפשר לפנות אליה, ולהשתוקקות אל סמכות רוחנית טרנסצנדנטלית:

"מַרְאֵה דוֹרִי - מַרְאָה שֶׁל קֵץ־יָמִין:
מֵסִית לִכְפּוֹר, גּוֹזֵר לְהַאֲמִין"

מתוך: "מראה דורי", **אבני גויל**, עמ' 12

בשיר "זה לזה" נגלית לדובר השגה חדשה של אלוהים, והוא קובע מערכת חדשה של יחסי אדם ואלוהים, שמאפשרת לו לקבל את אלוהים על פי מושגיו כאדם מודרני. זוהי מערכת של הדדיות, ברוח ההשקפה הבובריינית של יחסי "אני-אתה".

הדובר בשיר הוא המשורר, הרואה עצמו כנציגו של הדור. הנמען, שאליו הוא פונה בגוף שני, הוא אלוהים, אף שאין הוא נקרא בשם. בין שניהם נוצרת הדדיות, שמופיעה כבר בשם השיר: "זה לזה". ההדדיות היא תוצאה של תהליך מתמשך בתולדות התרבות האנושית, מאמונה דרך כפירה, ועד למערכת יחסים חדשה של הזדקקות הדדית. לא רק האדם מחפש אחר אלוהים, כי אם גם להפך, משום שקיומו של אלוהים מותנה בהכרה שתינתן לו מצד האדם.

בפתיחת השיר מתוארת דמותו של הדור המודרני על הישגיו בתחומי המדע וההגות ועל אבדותיו בתחום הרוח. קיטוב זה מוצג באמצעות שני ניגודים מטפוריים, שהם מטבעות לשון מוכרות:

ניגוד ראשון - בתחום החלל: ירידה ועלייה. הביטוי: "לרדת לחקר הדברים" מקבל כאן משמעות שלילית, מאחר שההצלחה בתחום המחקר מוצגת כהישג יחסי ומוגבל.

הניגוד השני הוא אוקסימורון: "בלואי הסחבות של עושרו".

ויש גם ניגוד בפעלים: למד/שכח; הצליח/לא זכה;

כנגד כל רווח, יש הפסד: "למד להשמיע" - מעיד בעיקר על ביטחון עצמי רב, שמתבסס על ידע והבנה. "שכח להקשיב" - זוהי עדות לאבדן הענווה והפתיחות. הביטחון העצמי של הדור הופך להפרזה אבסורדית באמצעות אסוציאציה אירונית שיש לשורות הפתיחה עם "שמע ישראל". מן האסוציאציה הזאת משתמע:

א. שהדור נטל לעצמו את תפקידו של אלוהים: "להשמיע" במקום "שמע ישראל" (נטיית השורש בבניין הפעיל במקום בבניין פעל).

ב. שהוא מתנכר ליהדותו או ששכח את הצו המרכזי של תורת ישראל.

גם הפעל "שכח" יש לו משמעות אירונית בעימות עם "זכר", שהוא ציווי וערך מרכזי ביהדות. מבלעדי הזיכרון אין קיום לשום מורשת, ומי ש"שכח להקשיב" איבד את מורשתו.

בשורה החמישית של הבית הראשון מתואר מהפך:

"הנהו עומד לפניך" - הרמיזה היא למילים - "באתי לעמוד ולהתחנן לפניך" מתוך תפילת הימים הנוראים "הנני העני ממעש", שהיא הביטוי הנעלה ביותר של ענווה בעמידת האדם המאמין נוכח אלוהים.

מכאן יובן גם האוקסימורון של "בלואי הסחבות של עושרו" - מה שנחשב אתמול כמחלצות של עושר, תלוי עליו עכשיו כסחבות אין חפץ בהן, כי אין בכיסוי זה כדי לתת תשובה לצורך הרוחני בדבר אלוהים. המושגים "עושר" ו"הצלחה", הקשורים לידע וליצירתיות של העידן המודרני, מוצגים ככיסוי חיצוני שאינו מסוגל לכסות על הפנימיות המרוקנת.

בשתי השורות האחרונות של הבית הראשון מתואר הדור "ששכח להקשיב" בהיפוך מודגש פי שלושה:

"קשוב ונקשב באין אומר
כאשר לא היה מעודו."

א. השורש "קשב" מופיע פעמיים לשם חיזוק.

ב. "באין אומר" - כשמדברים קשה להקשיב. הדור שהשמיע עד כדי כך שלא היה מסוגל להקשיב, השתתק עכשיו.

ג. "כאשר לא היה מעודו" - מהפך חד משמעי ומוחלט.

הבית השני הוא בן שתי שורות, המכריזות כי נפל דבר וכי העולם אינו עוד כפי שהיה:

"איך נפתחו,
איך נפתחו בין-לילה שערים!"

פתיחת השערים מסיימת את תפילות הימים הנוראים בקטע של שירה מתוך "תפילת הנעילה":

"פתח לנו שער בעת נעילת שער
כי פנה יום
היום יפנה, השמש יבוא ויפנו,
נבואה שעריך."

"פתיחת השערים" היא סמל יהודי טעון, המבטא משאת נפש לקרבת אלוהים, להשגה רוחנית, לאהבה, לגאולת הנפש והגוף; ואף לדברים רבים אחרים, שהמשותף להם שהם כלואים מאחורי שערים נעולים.
הפיוט בתפילת "נעילה" מתחנן לפתיחת השער. ואילו השיר של שלונסקי מדגיש את פתיחת השערים כדבר שכבר התרחש, ובבת אחת. אפשר ללמוד מכך על השגה רוחנית או על התגלות, שהתרחשה ופתחה שערים אל הבנה חדשה. המהפך הזה נרמז בסוף הבית הראשון, והולך ומתברר לקראת סוף השיר.

בבית השלישי מצוי נמען שאליו פונה המשורר בכינוי "אתה". מיהו הנמען? הבנה מלאה של השיר מוליכה למסקנה שאין הכוונה לאיזה שהוא קורא סתמי, כי אם לאלוהים: "הו אתה המייחל שם מֵעֵבֶר" - המושג "מעבר" משמש בפילוסופיה הדתית לציון מהות טרנסצנדנטלית. אבל המהפך שעבר הדור בנכונותו להקשיב לאלוהים קשור בראייה חדשה של מהות האלוהים. אין זה אותו האלוהים כפי שהוא נתפס על ידי האדם המסורתי. לא אל כל יכול, אדון העולם ושליט יחיד, שהאדם כפוף לו, חרד ונכנע לגזר דינו, כי אם אל שווה לאדם, בן-שיח: "אתה".
פנייה ישירה זו בגוף שני איננה עניין נועז במיוחד, שהרי כל ברכה מתחילה במילים

"ברוך אתה". אלא שה"ברוך" נתחלף בקריאה "הוי", שאיננה נאותה כלשון פנייה אל האלוהים, והיא מורידה אותו אל גובה אנושי.
וגם תיאורו של אלוהים מושאל מן הממד האנושי: "אתה המייחל". המסר של הבית השני הוא מסר של **הדדיות**:

"הצמא לקולי הקורא
כצמאו אלי אוזן שומעת."

אלוהים זקוק לאדם ממש כשם שהאדם זקוק לאלוהים, וקיומו של אלוהים מותנה באדם שזקוק לו.

"ויודע ועד" - מכל התארים של הקב"ה בתפילת "ונתנה תוקף" נשארו בשירו של שלונסקי רק שני תארים אלה.
כל התארים שמבטאים אמונה בהשגחה עליונה ומתארים את שלטונו של אלוהים בגורל האדם - אינם רלוונטיים לשיר. נשארו רק הידיעה והעדות של ההדדיות ביחסי אדם ואלוהים, והדגש הוא על המילה "אנחנו":
"לא אני התדפקתי,/לא אני שקראתיך,-/אנחנו קראנו היום זה לזה."
הפועל: "התדפקתי" מחזיר אותנו אל תמונת השערים שנפתחו. וכשם שהפועל "קראתיך" התחלף ב"אנחנו קראנו", מתבקשת הרחבה הדדית מ"התדפקתי" ל"אנחנו התדפקנו" (זה על שעריו של זה).
מבין השיטין של השיר מורגשת לא רק מצוקת האדם הזקוק לדבר אלוהים, אלא גם מצוקתו של אלוהים הזקוק לאדם. (ראו גם שירו של שלונסקי "קראתי אליך" - מתוך: "משירי הפרוזדור הארוך", ספריית פועלים, 1968).
המסר של הבית השלישי הוא שינוי מעמדו של אלוהים ביחס לאדם: מעמדה טרנסצנדנטלית הוא עובר לעמדה של קִרבה. הקשר עמו הוא קשר ישיר, כמו בין אדם לחברו.
קיימת סימטרייה בתכנים של השיר: בבית הראשון - האדם מבקש להיות אלוהים, היינו: להשמיע, ולא לשמוע. בבית השלישי אלוהים צמא לקולו של האדם כשם שהוא מבקש להישמע. מכאן צומחת ההדדיות ביחסים: אדם ואלוהים - שניהם מקשיבים, שניהם שומעים ומשמיעים. פתיחת השערים היא דו-כיוונית - מאדם לאלוהים ומאלוהים לאדם.

כאן מתבקשת שוב השוואה בין השיר המודרני לבין החלק השני של הפיוט "ונתנה תוקף" - גם הפייטן מבטא את הרעיון שאלוהים זקוק לאדם שיקרא בשמו, שייתן לו כבוד, שיעריץ ויקדש אותו: "עשה למען שמך בעבור כבוד שמך...". אלא שהפייטן אומר את הדברים מתוך אמונה שלמה בהשגחה העליונה, מתוך הכרה בכל יכולתו של אלוהים, ובתלותו המוחלטת של האדם ברצון אלוהים. ואילו המשורר המודרני מתייחס למציאות אלוהים לא ככוח כל יכול, המשגיח על העולם וקובע גורלות, כי אם כאידאל רוחני עליון, או כמושא לתפילות האדם המבטא את "האני העליון" של האנושות.

פעילויות לסטודנטים

1. רמיזות לפיוט "ונתנה תוקף" בשירים בני זמננו

משוררים בני זמננו משלבים בשיריהם צירופי מילים מן המקורות המסורתיים: מקרא, מדרש, פיוטים ותפילות. כשצירוף כזה מופיע בשיר, הוא רומז אל הטקסט שממנו הוא נלקח, אל התכנים ואל המשמעויות שלו.

* עיינו במילון ספרותי במונחים "שיבוץ" ו"רמיזה" (או "ארמז").

לפניכם חמישה שירים וקטעי שירים בני זמננו.

א. עיינו בהם, ואתרו ביטויים הלקוחים מן הפיוט "ונתנה תוקף".
ציינו רמיזות למקורות נוספים שהבחנתם בהם תוך כדי קריאה.

ב. אילו מילים מן הפיוט נבחרו לשמש כרמיזה? ומדוע?

ג. מהי תרומת הרמיזות לפואמה "יום תל פאחר"? האם באמצעות הרמיזות מתעשר השיר באווירה מסוימת או ברעיונות המוכרים לקוראים מן הפיוט?

ד. נסו למצוא מכנה משותף לשירים שיש בהם רמיזות לפיוט "ונתנה תוקף"; או להגיע לידי הכללה לגבי אופיים של מרבית השירים הללו.

ה. ערכו השוואה בין הופעת המבנה הלשוני "מי... ומי... " בפיוט "ונתנה תוקף" לבין הופעותיו בשירים בני זמננו. נתחו כל שיר או קטע בשלמות והיעזרו בהבחנות הבאות:

- האם המבנה וצירופיו נשארו בשיר כפי שהם בפיוט? אילו מילים נוספו?
- האם נעשו שינויים במשמעות? מהם?
- מי הם הנושאים של הביטוי "מי... ומי... " בפיוט? ומי הם הנושאים בכל אחד מן השירים? (אנשים בכלל? אנשים מסוימים? האם בכל המקרים מדובר בבני אדם?)
- האם הנשוא (הפועל - "ייטרף" "ינוח" וכד') בשירים הוא בעל אותה משמעות שיש לו בפיוט?
- האם לתיאור: "באש" יש בשיר אותו התפקיד שיש לו בפיוט? פרטו.
- מבנה הלשון "מי... ומי... " בפיוט "ונתנה תוקף" מתאר את גזר דינם של בני האדם ביום הדין. מי "עומד לדין" בשירו של ח.נ. ביאליק?
- באילו שירים קרובה המשמעות של המבנה "מי... ומי... " למשמעותו בפיוט? באיזה שיר (או שירים) היא רחוקה יותר מן המשמעות בפיוט?
- איזו משמעות מיתוספת לשירים על ידי השינויים שנעשים בביטוי מן הפיוט?

2. דיון בשירים מודרניים המכילים רמיזות לפיוט "ונתנה תוקף"

אש ועצים / חיים גורי

א. השיר מתאר תמונת קרב. עיינו בו ותארו את פרטי התמונה: את מראה שדה הקרב ואת מה שמתרחש בו.
לעזרתכם מילון למילות הקוד הצבאי בשיר:
רקפת - שם צופן בקווי הדיווח בין הכוחות בשיחת רדיו.
גבריאלה - שם צופן של מוצב צבאי (יעדם של הלוחמים בשיר).
נחושת; זהב - מילות קוד לבקשת סיוע ארטילרי (אש תותחים).
- הצביעו על משפט בשיר המנוסח בלשון הקשר הצבאית.

ב. בשיר יש רמיזות לשני מקורות מסורתיים מרכזיים ביהדות. אתרו אותם בעזרת מראי המקום:
1. בראשית כ"ב 8; 2. תפילת "ונתנה תוקף" מתוך המחזור לימים הנוראים.

ג. מהי המשמעות האקטואלית שניתנה למוטיב "העקדה" בהקשר של מלחמות ישראל?

ד. איזו משמעות יש לתמונת ה"אבנים המפוייחות" לצד ה"אש והעצים" בשיר, בהשוואה לסיפור המקראי?

ה. איזו אווירה מביאה הרמיזה מן הפיוט אל השיר?

ו. הסבירו את משמעות הביטויים: "מי ינוח" "ומי ינוע" בפיוט "ונתנה תוקף", והשוו למשמעותם בשיר של ח. גורי.

ז. תארו את דמות החייל ש"ממשיך ללכת": לאן הוא הולך? מה ידוע לכם על תנועה על קו רכס בשעת קרב? מהי "שארית הדרך"? הסבירו את הדימויים: "כצללית" ו"כמלאך". מה ניתן ללמוד מכל זה על החוויה שעוברת עליו?

ח. השיר מסתיים ב"בכי". על מה ועל מי הבכי? מי יבכה?

זה לזה / אברהם שלונסקי

המשורר אברהם שלונסקי צמח על ברכי מסורת ישראל וינק ממקורותיה. כשבגר, נפתח אל תרבות המערב ואל האידאות המהפכניות של המאה העשרים. שלונסקי אמנם היה ידוע כאתיאיסט, אבל בשיריו הרבה להתמודד עם משבר האמונה של בני דורו. השיר "זה לזה" נותן ביטוי לניסיונו לתת הגדרה חדשה למשמעות התרבותית של המושג אלוהים.

א. עיינו בשיר ושערו: מיהו הנמען בשיר, שאליו פונה המשורר בגוף שני.
- אם תזהו רמיזה לפיוט "ונתנה תוקף", יקל עליכם לגלותו.

ב. הבית הראשון הוא כולו משפט אחד מורכב. מיהו נושא המשפט?
- מהם אפיוניו בעבר? היעזרו ברמיזה ל"שמע ישראל!" (דברים ו' 4).
הסבירו את משמעות הביטויים: "לרדת עד חקר"; "לעוף".
- מה מסופר על "הדור" בהווה?

ג. התיאור: "הנהו עומד לפניך" מרמז אל התפילה "הנני העני ממעש" המצויה במחזור התפילות לימים הנוראים (לפני תפילת המוסף של ראש השנה ויום הכיפורים).
עיינו בתפילה זו והסיקו ממנה על אופיה של העמידה המתוארת בשיר.

ד. שערו מהם השערים שנפתחו? לאן הם נפתחו? היעזרו בקטע מתפילת "נעילה" ליום הכיפורים, הפותח במילים: "פתח לנו שער/בעת נעילת שער".

ה. בבית השלישי מוצגת מערכת יחסים חדשה בין אדם לאלוהים. תארו אותה.

ו. מבין כל תוארי השופט של אלוהים בפיוט "ונתנה תוקף" נבחרו רק שניים לייצגו בשיר זה. מה ניתן ללמוד מן הבחירה הזאת על עמדת המשורר כלפי אלוהים? (התייחסו גם לתארים שהמשורר מצא לנכון לוותר עליהם).

ז. במה שונה התייחסות האדם לאלוהים בשירו של שלונסקי מהתייחסותו של האדם המסורתי לאלוהים בפיוט?
* עיינו בערך "השגחה" באחד מספרי העזר למושגים ביהדות, ובחנו לאורו את שתי השקפות העולם.

ח. האם, לדעתכם, האיש הדובר אל אלוהים בשיר הוא "אדם מאמין"?

ט. קיים דמיון במבנה החיצוני של השיר "זה לזה" ושל הפיוט "ונתנה תוקף" (על פי חלוקת הפיוט שהוצגה כאן): בשניהם שני בתים גדולים או חטיבות, המופרדים על ידי בית קצר בן שורה אחת או שתיים. החלוקה המבנית החיצונית מקבילה לחלוקה רעיונית פנימית. השוו את תוכנם של הבתים המקבילים והצביעו על הדמיון ועל השוני ביניהם.

הצעות למורה

1. רמיזות לפיוט "ונתנה תוקף" בשירים בני זמננו

הפעילות על זיקתם של שירים מודרניים לפיוט יכולה להתבסס על פעילות קודמת, הקשורה ללימוד הפיוט עצמו:

* הדגימו את הזיקה של הפיוט למקורותיו, באמצעות דף מקורות. (תוכל לארגן חומרי למידה מתוך מראי המקום המובאים בחוברת.)
* הסטודנטים יקבלו דף מקורות המשמשים כחומרי תשתית לפיוט, ויתבקשו לאתר במקורות ביטויים אשר שובצו בפיוט.
* במסגרת העבודה על המקורות יש מקום לטפל במושגים "שיבוץ" ו"רמיזה". הסטודנטים יתבקשו לעיין במושגים הללו בספרי עזר. (לתשומת לב: בספרים שונים עשויים להופיע המונחים "ארמז" או "אלוזיה" במקום "רמיזה".)
* בדיון על שיבוץ ורמיזה יש מקום להציג שאלה: "מה בין פלגיאט (גנבה ספרותית) לבין שיבוץ או רמיזה?"
* לאחר שהסתיים לימוד הפיוט, אפשר לשלוח את הסטודנטים אל מדף השירה בספרייה לחפש שירים שיש בהם רמיזות או ביטויים השאולים מתפילת "ונתנה תוקף".
* אפשר להתחיל את הדיון ההשוואתי בין הפיוט לשירים שיש להם זיקה אליו, מן החומר שיביאו הסטודנטים.
* הפעילות הבאה תתבסס על דף השירים שבחוברת. הסטודנטים יתבקשו לאתר בשירים ביטויים מן הפיוט.
* על מבנה הלשון "מי... ומי... " וצירופיו השונים בשלושה שירים בני זמננו (ראו להלן לעיל).
* בתיאור השינוי והעיבוד שעובר הביטוי בשיר יש לתת את הדעת לתוספת מילים מרחיבה; לתוספת משנה משמעות; לציטוט שהופך את משמעות המילים, וכדומה.
* ההבחנה בין "שיבוץ" ל"רמיזה", כמתואר בדיון לעיל, תיעשה לאחר שהסטודנטים יכירו מגוון של רמיזות ויעמדו על תפקידיהן בשירה.
* בדיון המסכם יש לעמוד על כך, שכל יצירה של התרבות האנושית נבנית על בסיס היצירות שקדמו לה. וכל שירה גדולה יונקת ומתעשרת ממכמני התרבות והלשון שיצרו הדורות שלפניה. תרומת הפיוט המסורתי לשיר המודרני היא לא רק בהעשרה לשונית, כי אם בכך שהרמיזה לפיוט מביאה אתה אל תוך השיר את המטען האמוציונלי והאידאי של המקור.

2. דיון בשירים מודרניים המכילים רמיזות לפיוט "ונתנה תוקף"

אש ועצים / חיים גורי
זה לזה / אברהם שלונסקי

* לימוד של כל אחד מהשירים או של שניהם יכול להיות המשכה של הפעילות הקודמת, או פעילות העומדת בפני עצמה.
* השאלות יכולות להינתן כעבודה לתלמידים, שבעקבותיה ייערך סיכום בכיתה, או כשאלות עזר למורה בשיעור פרונטלי.
* הניתוח השלם של השירים נמצא בפרק הדיון לעיל.
* אם בחרתם לפסוח על הפעילות הקודמת (1. רמיזות לפיוט "ונתנה תוקף"), העבירו לכאן, לדיון המסכם, את הפעילויות שהוצעו שם בדבר ה"שיבוץ" וה"רמיזה".
* בדיקה השוואתית של המונחים "שיבוץ" ו"רמיזה", על פי הדיון שלעיל, יכולה לבוא בסיכום הדיון על כל אחד מן השירים הבאים, אם הוא לא נעשה בלימוד הפרק הקודם.

אש ועצים / חיים גורי

* המשמעות האקטואלית של מוטיב העקדה היא אמנם מרכזית ומוכרת מאוד בתרבות הישראלית, אבל אין להניח באופן אוטומטי, שכל סטודנט מכללה מזהה ברמיזה לסיפור עקדת יצחק את המשמעות הסמלית הקושרת אותו עם נפילת הבנים במלחמות ישראל. על המורה לבדוק אם הנושא ידוע לסטודנטים, ולחזק אותו במידת הצורך.
* בשעת הדיון בכיתה כדאי לבדוק את מספר ההופעות של הביטוי "מי... ומי... " ואת מיקומן בשיר, ולהגיע למסקנה שהרמיזה לפיוט העתיק בונה את שדרת השיר.

בעת הדיון המסכם בכיתה אפשר להציג שאלות לעיון נוסף כגון:

- ציינו את החזרות המרובות של מילים ושל צירופי מילים בשיר. מה תרומתן?
- עמדו על המתחים שנוצרים בשיר:

1. לשון הקשר הצבאית שותלת בתוך זוועות המלחמה שמות של נערות ופרחים ומתכות יקרות ערך.
2. השיר נבנה מרובדי תרבות ולשון רחוקים מאוד זה מזה: מצד אחד רמיזות למקורות יהודיים, מסורתיים, מקודשים, ומצד אחר לשון קשר צה"לית, קרבית, חילונית.

האם הניגודים והמתחים הללו פוגמים באחידות החוויה ובשלמותו הפנימית של השיר או מעשירים ומעמיקים את השיר?

זה לזה / אברהם שלונסקי

* השיר עשיר ברמיזות לטקסטים מן המחזורים לראש השנה וליום הכיפורים. המורה ינחה את הסטודנטים כיצד לחפש טקסט במחזור, או יצלם עבורם את הטקסטים.

- "שמע ישראל" או בכינויה "קריאת שמע" (דברים ו' 4) נאמרת בתפילות שחרית וערבית וגם לפני השינה: בקריאת "שמע על המיטה", והיא מצויה בסידורי התפילה ובמחזורים.
- "הנני העני ממעש" היא תפילתו של שליח הציבור קודם תפילת מוסף בראש השנה וביום הכיפורים, ומקומה אחרי הכנסת ספר התורה.
- "תפילת נעילה", שבאמצעה מצוי הפיוט "פתח לנו שער", ממוקמת בסיומו של יום הכיפורים, בין תפילת מנחה למעריב.
- "ונתנה תוקף" משולב בתפילת העמידה של המוסף לראש השנה וליום הכיפורים.

* נושא הבית הראשון - "הדור" של העידן המודרני - מוצב בפתיחת השיר. המשורר פותח בתיאור הדור כולו. אך בבית השלישי הוא עובר לדבר בשם עצמו, בגוף ראשון. משום שהפתרון ששלונסקי מצא לעצמו אינו מייצג את הדור. אפשר להתייחס לנקודה זו בדיון המסכם על השיר.

* לאחר שנלמד השיר, כדאי לערוך השוואה בין הבית השלישי בשיר לבין החלק השני של הפיוט "ונתנה תוקף". (מסקנות ההשוואה ראו בניתוח השיר.)

ביבליוגרפיה

כללי

בן-פורת, ז. (אפריל 1978). הקורא, הטקסט והרמיזה הספרותית, **הספרות 26**, עמ' 1-25, אוניברסיטת תל אביב.

בהט, י. **אברהם שלונסקי חקר ועיון בשירתו ובהגותו**, תל אביב, יחדיו ודביר.

שביד, א. (תשל"ה). הדו-שיח עם סבא - בין "על מילאת" ל"אבני גויל", **אברהם שלונסקי מאמרים על יצירתו**, ליקט וערך אביעזר ויס, תל אביב, עם-עובד.

Ben-Porat, Z. (1967). The poetics of literary allusion, PTL, 1: **A Journal for Descriptive Poetics and Theory of Literature**. North-Holland Publishing Company, pp.105-128.

Eliot, T.S. (1919). **Tradition and the Individual Talent, Selected essays**, Faber and Faber Limited, London.

משוררים

אורלנד, י. (תשל"ו). **יום תל-פאחר**, בלדה עם ואריאציות על נושאים קיומיים, תל אביב, הוצאת מערכות.

אלתרמן, נ. (תשי"א). **שמחת עניים**, תל אביב, מחברות לספרות.

ביאליק, ח.נ. (תש"ז). **שירים**, תל אביב, דביר.

גורי, ח. (תשכ"ח). **תנועה למגע**, הקיבוץ המאוחד.

שלונסקי, א. (1968). **אבני גויל**, תל אביב, ספריית פועלים.

לקסיקונים לספרות

אוכמני, ע. (1978, 1976). **תכנים וצורות - לקסיקון מונחים ספרותיים**, מהדורה ערוכה מחדש ומורחבת, תל אביב, ספריית פועלים.

ריבלין א.י. (1978). **מונחון לספרות**, תל אביב, ספריית פועלים.

יצירות נוספות בנות זמננו שיש בהן רמיזות לפיוט "ונתנה תוקף"

גולדברג, ל. (1971). "וזה יהיה הדין" - **שארית החיים**, ספריית פועלים, עמ' 76.

טשרניחובסקי, ש. (תשי"ז). נרות האלמונים, **שירים**, שוקן, עמ' 741-743.

סיון, א. (1981). "בלבול גרבים", **אישרורים**, תל אביב, ספריית פועלים, עמ' 8.

פגיס, ד. עדות אחרת, מתוך: **גלגול**.

שניאור, ז. שירים א' עמ' ש"ע.

ועוד רבות.

